

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1987 — Ч. 6 (314)

Р. Бабовал: НІЧНІ ПЕРЕКАЗИ

Ліда Палій: ЦВІТ АРАГУАНЕЇ

Дарія Даревич: КАРТИНИ ВІТАЛІЯ САЗОНОВА:
АБСТРАКТНІ ІКОНИ СУЧАСНОСТІ

Л. Фоєр: КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ
СЕРЕД РАДЯНСЬКИХ МАРКСИСТІВ

Ш. Мей: МАЙБУТНІСТЬ РЕФОРМ ГОРБАЧОВА

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчости Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерті

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажавмо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости..."

Ціна: 5 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1987
Ч. 6 (314)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JUNI 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Роман Бабовал*: Нічні перекази.
9 *Віталій Бендер*: Перші бої (II).
23 *Ліда Палій*: Цвіт арагуанеї.
35 *Юрій Гривняк*: Василь Гренджа-Донський (1897-1974).

МИСТЕЦТВО

- 40 *Дарія Даревич*: Картини Віталія Сазонова: Абстрактні ікони сучасності.
48 *Богдан Певний*: З радістю журба обнялася.

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 59 *Люїс С. Фоєр*: Конфлікт поколінь серед радянських марксистів.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 73 *Шан Мей*: Майбутність реформ Горбачова.
78 *Гуо-кан Гуан*: Про політичну реформу.
82 *Джеймз Ванг*: Структурні зміни в постмаоїстську добу, тенденції до демократизації.
89 *Мирослав Прокоп*: Про гласність.
93 *Анна-Галя Горбач*: Душпастир та його громада в Східній Європі.
98 *Надія Світлична*: «Нью-Йорк таймс» про в'язнів табору особливого режиму.

ПОСМІШКА

- 100 *Демонодор Баюрський*: Як ми почали ту славну війну, що її ми програли. Криза в комітеті.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 104 Nikolai Tolstoy. THE MINISTER AND THE MASSACRES. — *Тарас Кузьо*.
110 200 ЛИСТІВ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА. — *Наталія Пазуняк*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 116 До справи Миколи Горбала. Листи Ольги Стокотельної і В. Щербаня.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 123 *Ярослав Рудницький*: Ще про екзильний уряд.
127 Просимо виправити
128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

НІЧНІ ПЕРЕКАЗИ

Роман Бабовал

*

ніч — за дверми. на плоті —
непорушні крила ворона.
тоді — деревам
виростають з-під кори пожадливі
долоні й неминучий сумнів змієм
закрадається в півсон. в годині
завороження лягає на чорнозем птиця
плямою — щораз сірішою. й за шибкою
стовбичать хворі на безсоння ліхтарі.

настирливо гудуть
в глибинах тіла землетруси крові.
по дахах
горохуватий дощ
слова невпинно
невимовні вибиває.

по нічних переказах
тоді
пшениця мови непомітно
дозріває.

ЗАВТРА

шляхи ми прокладатимемо крізь спокусливі міста.
і будем кидати мости між недоречним і
прожитим. знову слухатимемо, як засинають
найвірніші друзі, мов рослини безіменні —
таємниці не звіряючи найменшої
нікому,
дяки не лишаючи, ні
спадку.

Добірка віршів із відданої до друку збірки *Нічні перекази*.

і всоте умліватимемо розчаровані собою
на порозі незаслуженої радості,
як умирають діти:

трохи
несвідомо.

ЗУСТРІЧ

до колодязя, де вже замешкав
місяць, кривоногий час
прибув зовсім нечутно. й ніч
уся обмотана росою приповзла.

прийшли слова, що мимохить
утихомирюють сумління на
годинку; і світанок, що
на білий порох розтирає сни.

зайшли за ними й ми —
з шаленими роями
розхвильованих джмелів
в очах.

за нами
наче б двері луснули!
хтось цямрину
замкнув на ключ.

СЛІПЕЦЬ

зенацька підійшов.
і став, казки розказуючи,
небо
розгризати.
Оце сказав! Такого
ше не було...
(бо хто ж би то
"небо розгризав"?!)
не
випитували ми: кому віддав він
свої очі?
чи
були вони колись у нього?

— діти ж

плакали щоразу,
як
в його зубах
за кожним словом
хрускотіло сонце.

МОДИФІКАЦІЯ

горять книжки горять сади пшениця
і ти не та
не та вже нагота твоя
не те надхнення запах овоча не той
не та снотворність дотику

між нами ніч
розбилася на рій комет
що меркнуть непомітно

не той вже місяць
німота води не та
на дні
вен
грім не той
сірчаними стежками
гуркотить
щодень глухіше
холонеш ти холоне недопите тіло.

*

розкласти глум на згуки складові
і сміх розтерти на пішану порошок; ще
попіл мертвих друзів розмести й туманний
привид ненароджених дітей;
для предків, для нащадків
вибороти жменю часу, грудочку
землі сипкої; вигадати для синів
нові породи
снотворніших полинів, розшифрувати
діалект зів'ялих квітів;

і відгадати помисли обдертих страхопудів:

аби приспати на секунду
те зовсім розшарпане сумління.

★

Мій навук
вам витче арабески
чудернацькі, свіжу
постіль, тимчасові радості,
запаморочливі ілюзії. Й
напевно крила янгольські —
коли вже їх у вас не буде.

а ненароком, як завважите,
що в вас життя виходить
закоротке і тісне:

він

витче вам шовковий міст
між смертю і
найкращим спомином.

★

у золотім наперстку
на дорогу заховав
собі я суть надії,
декілька ілюзій та
поняття вічності.

я подолав
суворі пори року й
всі потопа нескінченні.
кожен сумнів в'їдливий
переборов. пройшов крізь
пошесті жорстокі; крізь
лукаві посмішки й
отрусні слова.

все те я пережив, аби віддати
весь маєток свій у спадок
синові, котрий давно
вже — кажуть — вмер
із розпачу недочекання.

ПЕРШІ БОЇ (II)

Віталій Бендер

ХОРОШІ ЛЮДИ

Ми підкралися навшпиньках до дверей. Хата була того зразка, де призьба не на вулиці, а в дворі. Над призьбою нависала стріха, підперта кількома стовпами. Призьба тягнулася вздовж стіни від дверей до фасаду. І хата, і призьба від давности осіли, і два вікна над призьбою, що висвічували в двір, помітно перекошилися.

Навпочіпки, Грудько підкрався до вікна по призьбі і зашкрябав по шибі. Трішки перечекавши, зашкрябав ще раз. В середині щось зашамотіло і долинуло легке відкашлювання. Потім заскрипів засув і двері відчинилися.

М'який чоловічий голос спитав:

— Хто тут, і що вам треба?

— Ми втекли з полону, допоможіть чим можете, — з благальним відтінком в голосі висповідався Грудько.

Коротка павза, а потім знову той самий м'який голос:

— Заходьте...

На хороших, чудових людей ми натрапили! Були це старші люди, яких в народі звикло називають дід та баба. Обоє вони засуєтилися, замикалися в теміні, бо світити було нерозсудливо, а може й не було чим. Пораючись, старенька жінка примовляла, як рідна мати:

— Це ж ви, бідні хлоп'ята, голодні, як бездомні пси. Що ж той німець надумав, га? Гнали тут через наше село отаких як ви, то без сліз не можна було дивитися, не люди, а тіні. І нічим не можна було допомогти бідолагам, забороняють оці нелюди. Та вони ще гірші, ніж наші... Ось нате хоч холодної картоплі в мундирах, і хліб осьдечки...

— Бабусю, води, води...

Вдвох ми випили більше піввідра води, а бабуся лише сплескувала руками та хрестилася, дізнавшись, що нам не давали три дні пити. Дід скрутив цигарку із самосаду, прикурив під полою, ще раз легенько відкашлявся. Говорячи впівголоса, розпитав нас, звідки ми родом, коли попали в полон, де і як. І нам розповів дещо. З його слів виходило, що німці захопили цю місцевість з місяць тому.

— Сяк-так живемо, даємо раду. Вже й нова влада є. Маємо

старосту, поліцію. Деколи й німецька влада навідується з району, все підганяють нас, щоб рятували врожай. Біда нам, хлопці. Хто не прийде, то насамперед накладає руки на врожай. А чим його, отой врожай, рятувати? Ні коней, ні волів, ні машин, все погнали на схід, евакуювали. Та й чоловіків майже не зосталося. А все ж пробуємо, і я вже ходив з косою. А жінки з серпами. Мало-помалу, та й щось нацюкаємо. Всі зернові перестояли, майже геть чисто осипалися, рятуємо що можемо, та й про себе не забуваємо, не погано запаслися зерном. Ото їсте хліб з нового врожаю. Ну, а ви ж як, куди прямуєте? — знову зацікавився дід нашою долею.

— І самі не знаємо, — признався Грудько. — Ми ж у військовій одежі, на люди не можна показатися. Не знаєте, ловлять тут таких, як ми?

— Ще й як! І німці, й поліція. В поліції є чимало врозумілих хлопців, як зустрінуть вас один на один, то ще й допоможуть як порадою, так й їстивом. А є й погань. Як натрапите на такого, то діло пропаще, доставить німцям в два рахунки, щоб у очах нової влади в хорошому світлі опинитися...

Ми слухали і їли, прикінчили казан картоплі й паляницю хліба. Так наїлися, що й здихнути було важко. Затягнувшись дідовим самосадам, сп'яніли, давно не курили.

— Знову ж, що ж оце німець витворяє з полоненими? — провадив далі дід. — Хіба ж можна отаку масу людей морити голодом? До нас уже дійшли чутки, що полонені (він казав "плєнні") вмирають сотнями у відкритих таборах... А люди ж чекали їх, надіялися на них. Зараз серед людей знову якась непевність, знову вселяється страх. Бо що-що, а боятися ми навчилися. Це, хлопці, не моя хата. З моєї хати мене витурили в 1931 р. В ній тепер мешкає родина секретаря сільради. Він евакуювався, а жінка й діти залишилися. Іду оце недавно з косою по вулиці, а з хати вибігає Тетяна, секретарева жінка. Каже: "Гавриле Івановичу, може молочка вам треба, бож у вас і корови нема. Або масла чи меду." А я їй гарненько подякував за пам'ять та й кажу: "Та вже якось обходилися до цих пір, то й далі не пропадемо." А потім так прямо й кажу їй: "Слухай, кажу, Тетяно, не піддобрюйся й не присолоджуйся, за хату не бійся, живи собі на здоров'я, з хати виселяти тебе не буду. Хата, шматувала мою душу болем, коли нас з жінкою і найменшим сином на сніг викинули, на мороз, навіть кожухів не дали взяти. Багато води втекло з тих пір, живи собі..."

Бабуся тяжко зітхнула. А старий, підхоплений спомином, розказував далі.

— Що з чужих людей спитаєш, коли й свої рідні не кращі? Було нас, хлопці, четверо братів. Я був найстарший і найзаможніший. А ті молодші теж жили непогано, показніші хати мали, скотину всяку

тримали, в середняках ходили. В розкулачку їх лихо оминуло, хоча й середнякам тоді дісталось. Ну, забрали у мене все, викинули з хати з голими руками. Два сини в армії, а наймолодший, йому тоді 16-й рік пішов, з нами. Куди ж подінешся, га? На току у мене такий плетений половик стояв, стіни виплетені з лози, а дах солом'яний, полову яшну тримав в ньому для скотини. Ото й пішли ми в той половик. Добрі люди тикнули нам пару хлібин, шмат сала. Але як ти всидиш в половіку в таку зиму? І вогню розвести не можна, солома ж скрізь. Пішли ми вечером до братів хоч погрітися. А вони як змовилися, і в хату не пускають. Тикають на дверях всяке їство і проводжають далі, благаючи, щоб ми більше до них і на поріг не з'являлися, бо, кажуть, тіль чорну на них наводимо. Рідні брати! Ось це, хлопці, болить і досі. Болить і не гоїться, а хата...

Дід говорив м'яко, в його словах і тоні не вичувалося ненависти, лише віяло від них глибоким сумом і болем, і той біль чомусь передавався й мені. В мені зажеврив відчутний жаль до нього. Та далека епопея "розкулачки" зачепила лише краєчок свідомости мого покоління. Наше дитяче сприймання в ті далекі роки лише зареєструвало оту взаємну жорстокість дорослих людей, що виганяли один одного й малих дітей на мороз майже роздягнутими, але глибокої психологічної травми в наших душах не лишилося. А діда й багатьох інших те лихоліття зневірило назавжди. Всякий катаклізм залишає за собою пам'ять і слід. Але пережити його, усвідомити його надприродний сатанинський жах, розуміти його підґрунтя, бачити власними очима загальне людське падіння і відвертання в найтяжчу хвилину брата від брата — це і була глибока душевна травма. І твердий рубець того шраму в дідовій душі я відчував. А його милосердя до Тетяни і її дітей майже урівнювали його в моїх очах зі святим. Слухаючи його, я думав: навіщо ж руйнувати, нищити отаких людей; людей, без присутности яких все людське плем'я дрібніє, маліє, стає дикою отарою? Чи, може, задля цього їх і нищили?

— А, будь воно, те минуле, — бадьорішим голосом сказав дід. — Вас ось треба якось спорядити. Ви що ж, до товаришів надумали вертатися, чи як? Їймо, не знаю, що вам і порадити. Маєте якісь документи? Військові книжки? і не показуйте нікому, закупають знову до полону. З того, що я побачив за оцей місяць, не радує мене німець, хлопці, не того я від них сподівався. Кажуть, колгоспи так і залишаться. Вирішуйте, хлопці, самі, де вам краще буде. А вже й сіріти почне скоро. Ми із старою дамо вам хліба, я сипну самосаду, газетка знайдеться, щоб було з чого скрутити. А із сірниками біда, маємо лише дві коробочки, а чи постачатимуть німці нам якісь товари, ніхто не знає. То ж більше десятка сірників уступити не можу. І з одежою у нас скрутно, самі в лахмітті

ходимо. Є пара латаних-перелатаних свиток на горищі. Раджу взяти, вночі пригодяться, бо на холода завернуло. В моєму огороді, в самому кінці, росте густий терен і листя ще не осипалося. Назгрібайте там огудини і всякого сухозелля на підстилку і спіть. Стара в обід винесе вам чогось гарячого поїсти. А німців не бійтеся, до нас вони не зайдуть. Вони люблять вгощати туди, де є кури, свині, молоко. Коли добре стемніє, отоді й рушите в дорогу...

Так ми й зробили і щасливо переднювали в теренах. В обід, коли ми з казана їли смачний гарячий борщ, принесений бабусею, я завважив на тернині кусень паперу, що наштрикнувся на шпильку. Це була німецька листівка. Видрукувана на дешевому папері, вона пожовкла і трішки розлізлася, мабуть від дощів. Частина друку стілася в чорні смуги, але деякі рядки можна було легко прочитати. Листівка закликала населення утруднювати відступ Червоної армії, псувати мости, уникати копання протитанкових ровів та "вбивати комуністів і комсомольців".

У мене й ложка випала з руки. Боже милостивий, німці і комсомольців вважають опорою влади! Тобто, мене також, бо і я ношу комсомольський квиток, але стовпом влади я ніколи себе не вважав. В пам'яті зринув день, коли мене й інших приймали до комсомолу. Це було в 10-ій клясі. Збори були якісь несерйозні, хіхоньки та хахоньки. Ніякого піднесення ні я, ні інші не відчували. До комсомолу вступали всі ті, хто мріяв про вищу освіту. Бо на вступних іспитах до інституту обов'язково питали: комсомолец чи ні? Якщо ні, то чому? І ось, як тоді казали, через "отаку дурницю", можна було спіймати облизня на порозі вищої освіти.

Я передав листівку Грудьку, а сам негайно знайшов свій комсомольський квиток.

— Ти й досі його носиш? — здивувався Грудько. — А я свій викинув ще в кукурудзинні. І військову книжку пошматував... Викинь геть, бо німці розцінюють комсомол серйозніше, ніж ми.

Отак у дідовому огороді прикопав я під тином свої військову книжку і комсомольський квиток. Та листівка добряче мене прилякала.

Як сутінки впали на село, ми знову зайшли до хати. Бабуся знайшла стару перелатану наволоку і обернула її в торбу. Наповнила її хлібом, вареною картоплею, поклала кілька цибулин, пучку соли, пару десятків просолених огірків і літру питтєвої води. Щиро подякувавши хорошим господарям, ми рушили по огородах в напрямі, з якого прийшли. Йшли ми приблизно до місця, де втекли з полону.

Ситіші, певніші себе, ми йшли сміливіше. Дідові свитки, добряче витерті й стріпані часом, гріли добре, ми аж упрівали. Ось так у житті буває. Вчора — абсолютна безнадія, а сьогодні вже й на

пісню тягне. За одну добу наша ситуація змінилася до непізнання. Що то значить натрапити на хороших людей.

На пам'ятну місцину, з якої ми втекли, втрапили легко. Вчора тут тремтіла маса знедоленого люду, а сьогодні — ні душі. Біля попелищ, що були ватрами, знайшли кілька порожніх бляшанок з-під консерв, пару підібрали, здадуться для готування страви. Вийшли на знайому дорогу, яка тепер була нашим головним орієнтиром, як вісь, вона єднала схід із заходом. Вирішили йти на південний схід. Йшли полями по нескошених хлібах, невикопаних буряках, незібраній кукурудзі. Навіть натрапили на рештки баштану, де ще лежали стиглі-перестиглі, але дуже малі кавуни й дині. Більшість з них уже починали гнити, але трапилися й тугі. Зірвавши кількоро краших кавунців, віднайшли покинутий курінь, в якому було напричуд затишно і в якому зберігся отой своєрідний баштаний запах. Сіли на розіслане сухе сіно і затрапезували кавунами. Скурили по самосадній цигарці, решту зірваних кавунів примостили в наволоці, пригодяться. В курені було як в хоромі, з нього повівало спокуюю залишитися на день чи два і набратися більше сил. Але спокусі ми не піддалися. Неохоче, а таки рушили в дальшу путь. В невеликому узліску натрапили на прив'язаного до дерева коня. Хто і коли його тут залишив? І чому прив'язаного? Він, бідний, вискуб довкола дерева все їстивне, згриз всю кору аж до відмітки, куди міг дістати головою. Лейтенант відв'язав коня і смикнув його за собою, але він не рушив з місця. Я вдарив його по клубі, він якось дивно стрибнув і знову завмер на місці. Оглянувши його в теміні уважніше, ми знайшли, що одна його нога була сильно ушкоджена, мабуть уламком, бо шкіра була роздerta. Тією ногою він відмовлявся ставати. Виходило, що ми йшли по терені, де кілька днів тому відлунали бої. Звідси, видно, теж робилися спроби розімкнути німецьке кільце.

Ми нарвали й назгрібали по доброму оберемку сухої трави й кинули коневі, але він навіть не понюхав її.

— Але ж і дурні ми, — підсумував Грудько. — Не здогадуєшся? Бідна конячина помирає від спраги, а ми їй тикаємо траву. Діставай пляшку з водою...

Лейтенант стулив долоні в пригоршню, підніс її до конячої морди і сказав мені:

— Лий воду з пляшки на мої долоні, але обережно, потроху, щоб не пропала й краплина...

Кінь аж захлинався, так покvapно смоктав цілющу вологу. В пляшці вже не залишилося нічого, а він лизав і лизав Грудькові долоні. І враз ніби повеселів.

— Що для спрагненого коня пляшка води? Мабуть, віддамо йому й кавуни, — запропонував лейтенант.

З попередньою жадобою кінь розправився й з кавунами. Грудько поляскав його по шиї і з жалем в голосі сказав:

— Все, браток. Більше нічим допомогти тобі не можемо. Не поминай лихом...

Кінь ожив на наших очах. Він тепер вдоволено схрапнув і нахилив голову до покладеної нами трави. Віддаляючися, ми й далі говорили про нього, надіючись, що тепер він з узліску вишкандибає й на трьох ногах, а там може хто з місцевих людей його побачить, догляне, якщо нога не зовсім перебита, і драма матиме щасливий кінець.

Внедовзі натрапили на польовий стан, де в краші часи отаборювалися трактористи та інші механізатори в час посівних кампаній та жнив. Кільканадцять дерев'яних хаток на колесах, дуже схожих на ярмаркові лотки, стояли "вулицею". На деяких з них в стінах чорніли діри, хтось вже повідривав дошки. Ми намірилися зайти в один з ціліших, але раптом кілька пар рук охопили нас ззаду і в місячному сьняві блиснув ніж чи багнет. Наша торба зникла миттю.

Отямившись, побачили довкола себе кільканадцять бійців. Двоє чи троє з них були в шинелях, а решта в одних благих армійських сорочках. Пересвідчившись, що ми теж їхнього поріддя, вони посмирніли і запросили в лоток на розмову. Виявилось, що вони були з частин, які пробували розірвати німецьке кільце з півдня. Їх спіткала така ж доля, як і нас. Майже весь склад попав в полон, мало хто викрутився. Блукають тепер ось такими групами, не знають, куди подітися, що робити.

— Німцям, хлопці, не попадайтеся, — не радив, а майже наказував Грудько, розказавши про наш досвід.

Між тим, вони поїли всі наші припаси і винувато вибачалися, бо в роті теж нічого не мали вже чотири дні. Грудько, не без легких кпин в голосі, сказав, що в полі є достатньо поживи: можна знайти картоплю, цукрові буряки, кукурудзу, кавуни. Треба лише розглянутися довкруги, а не чекати "поки хтось підвезе провіант".

Ми розказали їм про ситуацію в місцевостях, окупованих німцями раніше, так як нас інформував дід, припускаючи, що такі самі порядки німці запровадять і в новозахоплених теренах.

— А може з'єднаємося в невеличкий загін і будемо потрошити німця в запіллї? — запропонував нерішуче один боєць в шинелі, але його миттю всі зацїтькали, і він більше не озивався.

— Скільки вас тут? — пересвідчився лейтенант.

— Чотирнадцять.

— Раджу вам, хлопці, розділитися по два-три, легше буде промишляти і безпечніше просуватися...

— Просуватися куди? — розпучливо домагався низенький солдат.

— Куди? — і лейтенант з хвилину надумувався. А туди, куди велить твоє власне сумління. Тут, хлопці, кожний сам за себе.

Лейтенант підвівся з нар, і я теж став на ноги.

— Якщо питань і претенсій більше нема, то ми рушимо. Дякуємо за компанію і хай шастя товаришує вам усім довгодовго...

Хлопці теж підвелися. Один з них підійшов до нас і повернув нам трохи нашого самосаду.

— І вам теж шасливої дороги! — сказав він теплим, товариським тоном.

Всі інші проводжали нас пригніченою мовчанкою.

ХОЧ РАК, ХОЧ РИБА

Ми йшли швидко, заповзявшись наздогнати фронт. Скрізь виднілися сліди недавніх боїв: розгаратані танки "КВ", обгорілі радянські й німецькі авта, колеса від возів і машин, непоховані мертві червоноармійці, від яких вже несло сопухом, заблукані коні, деякі з хомутами або шлеями на шиях. Тинялися навмання гурти овець і корів, блукали загублені, оторопілі лошата...

На південний схід ми прямували більше інстинктом, мабуть тому, що звідти приїхали, там формувалися й пройшли короткий вишкіл в Микитівці. Йшли лише вночі, вдень знаходили сховище й спали. Через два дні підійшли до широкої грейдерної дороги, по якій в обидві сторони досить часто котилися важкі німецькі машини.

Якраз сіріло. Шукаючи сховища, ми вийшли на ледь виступаючу з рівнини лисину, від дороги метрів чотириста. На лисині стояв величезний комбайн, який, мабуть, колись вийшов з ладу і його там залишили як безнадійну річ. Всі дерев'яні борти й панелі були з нього здерті, залишилася лише купа ржавіючого заліза на колесах. Скалічений комбайн стояв там, мабуть, не один рік, бо його оточили височезні бур'яни, які, тепер засохлі, цілковито ховали колеса і весь його живіт від світу.

Заледве чи хтось захотів би витратити свій час на оглядини цього непотребу. З цих міркувань ми вирішили переднювати під "степовим кораблем", як ще недавно радянські газети охрещували цих велетнів. Земля під комбайном була як рівна долівка, ніщо там не росло, бо соняшні промені туди не досягали. Підмостивши сухих трав, ми впали і заснули.

Проснулися від галасу. З три десятки жінок і кількоро чоловіків з якогось поближчого села ловили в полі безпритульних коней. З семеро вже стояли вкупі і їх тримав за повіді змужнілий юнак.

Вся ця біганина відбувалася занадто близько, іншого виходу нам не було, як тихо сидіти й надіятися на долю.

З-поміж спиць колеса я уважно спостерігав селянську винахідливість. Все робилося просто й мудро. Деяких коней жінки приманювали до себе морквою чи іншою лакоминою, а дуже недовірливих займали живим ланцюгом і скеровували до жінок, які стояли великим півколом, з інтервалом в 20 чи 30 метрів, еднаючись між собою натягнутими мотузками, що провисали десь з метр від землі. Коні бігли в прогалини поміж жінками, а угледівши натягнуті линви, ставали з ходу. Жінки негайно перелаштовувалися з півкола в коло, з конем посередині. Кінь шарахався сюди й туди, але виходу не було, скрізь дорогу перетинав натягнутий мотуз. І поволі кінь здавався, остигав, а вневдовзі опинювався біля хлопчика-коновода. Дивна коняча логіка, думав я. Без надуми кінь перестрибне глибокий і широкий рівчак, а от натягнутій линві ради не дась, для нього вона чомусь видавалася нездоланною перепорою. А кінь же належить до більш розумних тварин.

Трохи далі стояли кілька розкарячених корів, які не могли рухатися через невидосне й перегоріле у вим'ї молоко. Тітки пробували роздоїти їх, але корови брикалися від болю і жалібно мукали. Вся ця скотина була евакуйована із західні областей і або розгублена на полях, або просто покинута в обличчя блискавичного німецького просування. Чи то з дозволу німців, чи з власної ініціативи селяни виловлювали всю скотину для власного вжитку.

Бачили ми також гурти селян з лопатами, які хоронили знайдені трупи радянських солдат. Фронт прокотився швидкою хвилею, розкуйовдив усталені норми, багато речей обернув догори ногами і люди тепер намагалися якнайшвидше повернутися в нормальне русло. Війна чи не війна, а людина повинна здобувати засоби для існування свого і своєї родини.

Цікаво, чи селяни ставили над місцем поховання червоноармійців хоч якісь знаки? Чи обшукували трупи перед тим, як поховати, щоб знайти документ, посвідку чи лист з дому та в той спосіб визначити, кого саме вони ховали, щоб пізніше повідомити жінку, дітей, родичів?

А своїх впалих вояків німці ховали велично. За час наших блукань одного разу перед ранком ми наткнулися на могилу німецького вояка. Чудовий, симетричний надгробок, майстерно витесаний воляцький хрест, злегка перекошений шолом на ньому і випалений напис на хресті — ім'я й прізвище солдата, дата народження й смерті, його військовий номер. Від цього виду повівало скорботою й посвятою. А за наших впалих не дбали ні свої, ні чужі...

По грейдеру мандрували люди, переважно чоловіки з торбами, або просто налегко. Одні прямували на схід, інші — на захід. Останніх було багато більше. В другій половині дня, коли ловці коней зникли, ми завважили німецьке авто, що зупинилося на грейдері, трохи вліво від нас. З нього вийшли четверо німців і почали зупиняти піших мандрівників. Що вони там питали й домагалися — про це могли сказати лише самі мандрівники. Але з усіх зупинених німці скидали шапки і надівали їх назад на голови, після чого мандрівники рушали далі. Одного затримали, посадили в машину й поїхали.

Грудько і я зглянулися. Та невже й тут, далеко від фронту, розшукують радянських командирів і політруків? На щастя, відповідь на це питання ми дістали швидко. Двоє чоловіків зійшли з дороги приблизно напроти комбайну. Знайшли вигідніше місце десь метрів сто від дороги й посідали, мабуть, перепочити та перекусити. Іти до них було ризиковно, але нас мучила цікавість: кого чи чого німці шукають.

Лейтенант зодягнув свитку, скинув пілотку і повзком між бур'янами подався до двох цивільних. З відстані яких півсотні метрів загукав їх. Неохоче, з помітним внутрішнім опором, але хлопці таки підійшли ближче до комбайна. Вони розказали, що німці зайняли їх на якійсь переправі сім днів тому, вже в Харківській області. В армії вони не служили, обоє трактористи і обоє провадили свої машини на схід. На переправі утворилося стовпище. Німці переправилися через річку десь збоку і відрізали переправу від радянських формацій. Маса евакуйованого народу завернула назад, додому. І вони теж, бо запасовий гас в їхніх бочках і так скінчився, заливати в мотори не було чого. Тепер вертаються до своїх родин в Кіровоградській області.

А кого ото німці шукать на дорозі? О, на такі застави вони натрапляли вже не раз. Німці вишукують або утікачів-полонених, блукаючих в запіллі червоноармійців, багато з яких вже встигли переодягнутися в цивільну одежу. Але зацуплювати їх легко. Німець скидає затриманому шапку і, якщо голова пострижена "під нульову", значить — вчорашній червоноармієць. І рідко коли помиляються...

Ми слухалий серця наші, як тоді часто казали, провалювалися в п'яти, — нічого собі новина! З їстива в обох мандрівників був лише черствий хліб, яким вони поділилися з нами. Перед відходом дали нам самосаду й подарували кресало, показавши як викрешувати іскру та як тримати моховий гніт, на якому іскра відразу ж починає тліти.

Ми повернулися до комбайну. Влігшись на підстеленій траві, Грудько почав нарікати:

— Отакі, брате, діла. Хоч риба, хоч рак, а Кандиба дурак. Хоч рак, — риба, то дурак Кандиба. Хоч с'як, хоч так, а Кандиба дурак. Не помогло мені й те, що вчасно зрізав чуба. Нема виходу, все одно зацуплять, навіть якщо й цивільну одежу роздобудемо. Чи є ще в світі інша така армія, як наша? Все в ній зроблено так, що ворог навіть наосліп визначить, хто офіцер, а хто рядовий. Зняв шапку — ага, є чуб, значить офіцер. А коли пострижений під корінь, — значить рядовий. Оце б тепер мені придався чуб. Чуб і цивільна одежа — і вже паном діла. А ти бачив хоч одного постриженого німця? Ти завважив, яка у них шикарна шевелюра? — Він сплюнув з досади.

— Не знаю, чи розумно я чиню, що не повертаюся до Вінниці, — раптом засумнівався він. — А ти звідки? Вибач, я вже, здається, питав, але забув...

— З півдня я... Волноваха, Маріупіль, Цареконстанти́вка. Близько Озівського моря...

— Думаєш, що твої місця вже в німецьких руках? — зондував лейтенант.

Я здвигнув плечима — хто зна? В офіційних звідомленнях часто не подають про падіння навіть таких великих міст, як Київ, Полтава, Харків, а хто там витрачатиме час на таку мілкоту, як Цареконстанти́вка чи Вишні́вське. Все ж я спробував провести уявну лінію на уявній мапі від нашого теперішнього пункту вниз до моря, припускаючи, що німецькі сили посувалися на схід більш-менш рівним фронтом. Якщо моя уявна лінія відповідала хоч трохи географічній, то мені видавалося, що вона ще не відсікала моїх місць від радянського материка. Якби ж під руками хоч поганенька шкільна мапа...

Я замріявся і полинув думкою до Вишні́вського. Як виїхав наш поїзд з Пугаловської теплого серпневого дня, так і увірвалися всі ниті поміж мною й місцями мого дитинства й юности. Написав з десяток листів матері й брату, але жадної відповіді не отримав. Може й настигли якісь листи, так полк перестав існувати...

Грудько теж, мабуть, гасав думками по своїй вужчій батьківщині, бо раптом почав розказувати про своїх батьків. Він народився в Липовці, недалеко від Вінниці. Мав дві менші сестри. Батько учителював, а мати працювала в крамниці. З деяких міркувань батьки скеровували сина до географії, а його тягнуло до героїки, і він самовільно поступив в піхотне училище. Вже курсантом, в красивому кадетському однострої, навістив рідне село і його в школі вітали як маршала. Чомусь всі сподівалися, що він обов'язково вийде в комбриги, а то й комдиви. Одне слово, сягне високо.

— Ні, не залишуть мене в спокої, якщо вернуся зараз.

Зацуплять. Все місто знає, що я став лейтенантом, — роздумував він вголос.

Його одкровення мене тішило, бо це означало, що він довірявся мені повністю. З його міркувань виходило, що нам нічого не лишається, як пробиватися до своїх. Ця перспектива не дуже мене тішила, бо в ту пору я був свято переконаний, що війна програна, німця не то що видворити назад на захід, а хоча б зупинити нам уже не вдасться.

Ті двоє трактористів, погоджуючися, що наше становище не дуже втішне, радили, між іншим, простий вихід. Один з них, з масним усміхом, сказав:

— А по селах, хлопці, зараз скільки молодичок мається й нидіє. Та таких молодців, як ви, кожна прийме, приголубить і зодягне. Чоловіків же в селах майже не лишилося, ще й в начальство можна попасти, старостою стати чи ким там ще..

Тракторист говорив ніби жартома, але глузду в його пораді від того не меншало. Опинитися під протекцією якоїсь винахідливої молодички для мене, принаймні, звучало спокусливо. Але не маючи в цих справах ніякого досвіду, я не міг уявити, як і чим я міг потрапити на око молодої господині. Іти від хати до хати, питаючи, чи не потрібно чоловічих рук на домашньому господарстві? Чи як?

А потім, окреслення "молодичка" вирисовувало мені жінок у віці приблизно від 15-ти до 35-ти років, а мені ще й 19 не назбилося... Чи не скажуть мені: "Куди рипаєшся, сопляк?"

Привабливо, але й лячно, тому я вирішив не оживлювати цю тему ще раз. Але одне непохитне рішення я вже в думках зробив: щоб там не було, я буду триматися Грудька, куди він, туди й я. Він був старший, досвідченіший, перейшов добрий військовий вишкіл, та й сміливості й винахідливості йому не бракувало. Ось як, наприклад, з остриженням свого волосся.

Я спитав його, звідки він знав, що чуб в полоні зрадить його командирський ступінь.

— Від помкомвзвода Ритаря. Він служив на кордоні і був схоплений німцями на другий день війни. І надивився. А потім втік і вийшов з оточення разом з більшою військовою частиною. Розказав мені дуже довірочно, то я й запасся ножицями...

Щоб згаяти час, він розказав мені кілька історій, почутих в училищі. Одна з них стосувалася падіння маршала Тухачевського. Як німці підробили його підпис під змовницькими антисталінськими заявами й закликами до перевороту, як підсунули ті папери Бенешу, а він, "висолопивши язика", подався до Москви і передав їх Сталіну. Я слухав з роззявленим ротом і ніяк не міг зрозуміти, чому саме Бенеш, президент буржуазної країни, отак з

ходу зрадив можливого союзника капіталізму. Цей момент зроджував у мені сумнів щодо правдивості тієї історії. А після війни, вже на Заході, прочитавши хроніку тієї операції, розробленої німецьким Абвером, я закрив книгу і пригадав лейтенанта Грудька. Версія знищення Тухачевського, розказана ним восени 1941 р., на сто відсотків сходилася із фактами в книзі. Отже, неофіційний телеграф "від вуха до вуха" працював в країні взірцево.

Майже два тижні блукали ми в німецькому запіллі, ховаючись від людських очей, харчуючись принагідними подачками та залишеними в полі дарами землі. Одного дня вчулася нам приглушена стрілянина. Вона ставала різкішою й виразнішою, чим ближче ми підходили до фронту. Німців на дорогах стало густіше, в села взагалі не можна було потикатися, вони були забиті автами, возами, танками. В небі пурхали формації німецьких літаків. Уночі поодаль спереду краями темінь німецькі світляні ракети — там фронт. Обходячи підозрілі місця та постійно петляючи, ми вийшли над ранок до досить широкої річки. Це була Орель, але тоді ми її назви не знали. Заховавшись в прибережних лозах, які в східному напрямі поступово переходили в широку лісову смугу, ми швидко усталили, що й на тому боці теж були німці. Виходило, що фронт пересікав річку під прямим кутом, тож перебиратися на протилежний берег не було сенсу, бо вийшли б з води знову ж таки на німецькій території.

Дочекавшись вечора, ми залишили свій сховок і обережно заглибилися в ліс. Темніє була непроглядна, не видно нічого й на крок. Єдиним орієнтиром була річка, лише понад нею можна було з певністю просуватися на схід. Але й це ми відкинули, бо берег був високий і порізаний глибоченькими ярами, по яких дощові й весняні води стікали в річку.

Щоб не зломити собі шиї та ніг, ми назгрібали опалого листя, закопалися в нього і, часом дримаючи, а більше струшуючись від холоду, дочекалися світанку. Крадучись близько берега між деревами, черепашачою швидкістю ми посувалися проти течії, на схід. Йшли так обережно, немов би по мінному полю. Заморосив дощ, стрілянина дещо притихла. Незабаром по наших шапках і свитках почали тарабанити тяжкі краплини, що зривалися з гілок. Тріщало сухе галуззя під ногами і ми влипали в стовбури та ляжливо озиралися.

Скільки ми пройшли в несамовитій напрузі — півкілометра, кілометр чи лише двісті метрів — установити було неможливо, але часу минуло багато. Хмари затягли небо наглухо, в лісі потемнішало, шуміла мжичка. Кроплячи нас і сухе листя на землі, дощ поволі переходив в завісний. Ми вже й промокли добряче, а ліс

тягнувся без кінця. Вже й надвечір'ям запахло. Стрілянина тепер лунала ніби позаду нас. Невже ми вже перетнули фронтову лінію? Я не йняв віри, бо фронтову лінію інакше не уявляв, як суцільний окоп від Балтики й аж до Чорного моря.

— Стой! Кто ідьот? Пароль!

Миттю ми піднесли руки догори, а лейтенант почав голосно вияснити нашу приналежність.

— Стаять на місце!

З-за дерев виступив червоноармієць в теплій шинелі, в шапці-ушанці, з автоматом в руках. Приближаючись до нас, він ступав обережніше й обережніше, мабуть, лякаючись нашого вигляду. Зарослі, брудні, в захарашених полтавських свитках, ми напевно видавалися йому первісними людьми. Але на наших головах були пілотки. Наші штани, хоч забруджені й подерті, все ж виглядали частиною радянського військового обмундирування, і боєць дещо посмілішав, заходячи за наші спини.

— Пашлі! — скомандував він і ми рушили вперед, далі тримаючи руки над своїми головами.

Тут нам назустріч з-за дерев вийшов ще один боєць з гвинтівкою в руках. Цей швидко обшарив наші кишені, забрав кресало й фітіль, а більше у нас нічого не було.

Дерева порідшали, пішли прогалини, на одній з яких стояло велике напняте шатро, а далі попід деревами — кілька танків "КВ". З шатра вийшов добре втоптаний, середнього росту військовик в шкіряному пальті й шкіряному шоломі, який визначав, що він був танкістом, а шкіряне пальто — що командиром, та ще й немалим. З руками в кишенях пальта, з цікавістю на обличчі, він чекав, поки ми не підійшли ближче.

— А це що за партизани? — спитав він, посміхаючися лише очима. — Ну, вистачить вже, опустіть руки...

— Можна? — вихопився лейтенант і, не чекаючи дозволу, стисло, ясною мовою переповів наші пригоди.

— Ви, мабуть, командир? — пересвідчився танкіст.

— Так точно, молодший лейтенант Грудько...

— А я майор Котельний. Поздоровляю вас з виходом з оточення. Зайдіть на хвилинку до мене.

В шатрі на похідному столику стояв залізний радіоприймач, попід стіною стояло польове ліжко, на трав'яній підлозі лежали якісь продовгуваті скрині. Біля приймача стояла почата пляшка коньяку, розкидано лежали цукерки в обгортках, виднілась розкрита пачка дорогих цигарок.

Майор знайшов шклянки і щедро хлиснув коньяку. Запросив нас присісти на ліжко, але ми відмовилися, бо нас заїдав не тільки бруд, а й воші.

Випили. Напій легко й швидко осідав у шлунку, відразу створюючи приємне, піднесене почуття. Він налив ще. Дещо сп'янівши, ми наввипередки відповідали на його питання про ситуацію на тому боці фронту. Він запросив нас закурити цукерками, а вкінці почастивав цигарками.

З шатра ми вийшли надміру щасливими, збудженими. Таки добралися. Нарешті ми знову серед *своїх*.

Далі буде

ЦВІТ АРАГУАНЕЇ

Ліда Палій

По дорозі з аеродромної смуги жінка пристала на стежці й поглянула вгору на безлисту корону дерева арагуанеї. Там на тлі темно-синього неба яскріли келихи великих жовтих квітів.

Ще в літаку намагалася з'ясувати собі, пощо вона перелетіла понад Велику ріку ген у це безлюддя. Може втікала від проникливого лютневого холоду й олов'яного неба на півночі, може надокучив їй гамір і поспіх міста та пусті розмови з нецікавими людьми... Знала тільки, що хотіла побути насамоті та мати можливість роздумування.

Дивлячися на дерево, посміхнулася сама до себе, бо в неї несподівано створилося враження, що вона прибула, власне, тому тільки, щоб побачити цей квіт арагуанеї.

★

Ранками прокидалася від шебетання пташок, що вливалось в примітивну кабіну крізь вікно, в якому не було скла, тільки дерев'яні листви. До середини втискалася й соковита синява неба та зелень кушів гібіскуса з полум'яночервоним цвітом. Кольори липли до дзеркала на стіні, а опісля танули в соняшному світі й спливали по поверхні скла.

Приємно було бігти босоніж прямо з кабіни по біленькім піску до озера та розбивати ранкову гладінь плеса. Ніде не було ні живої душі. Кабіни невеличкого табору *campamento* губилися в густій прибережній рослинності.

Вийшовши з води, жінка залюбки сідала на колоді над берегом і насолоджувалася краєвидом. Слухала, як шуміли численні водопади, що падали в озеро. Ранками вони особливо виблискувалися та іскрилися до сонця. Дивилася ген далеко, де із рівнини виростали височезні голубі скелі з прямовисними узбіччями.

Повітря було незвичайно прозоре, все кругом являлося чітке, інтенсивніше.

Тут їй добре думалося, життя набирало глибокого змісту. Жінка відчувала гармонію з природою. Тому, що не бачила кругом себе людей, їй видавалося, що весь цей краєвид: пісок, озеро, водопади, рослинність, далекі гори — належать виключно їй.

Самотність стала визволенням, волею.

*

Вечорами далекі скелі чарували, вабили, ставали надземними. Жінка досі ніколи не бачила таких дивних гір, кубічних, мов сторожеві башти.

Коли приходила нагла тропічна ніч, скелі тонули в чорноті неба. У темряві ніде не виднілися прямокутники освітлених вікон, на горизонті не було заграви від світел міста. На небі мигтіло тільки невідоме сузір'я. Жінка думала про те, що тут багато більше зірок, ніж на півночі й намагалася пригадати, коли востаннє так чітко бачила весь небосхил...

Вона була рада, що ніхто не вторгався в її приймну самотність. Удень зустрічала кільканадцятьох людей в примітивній їдальні *sarapamento*, ні в кого, однак, не було потреби розводити розмов, в кожного були свої власні зацікавлення.

Може десь на вежах годинники вибивають години, а тут час стояв.

*

На порозі малої хижі сидів русявий хлопчина й читав книжку. Почув кроки жінки й підняв голову.

— І як ви мене знайшли? — запитав гарною, навіть вишуканою англійською мовою.

— Дивне питання! Мені видається, що для вас було б корисно дати більше дороговказів на стежці, що йде через джунглі до вашої крамниці.

— Крамниці мало хто шукає. Самі знаєте, що сюди не приїжджають типові туристи, які ганяються за сувенірами.

Хлопцеві не було більше сімнадцяти років. Жінці дуже хотілося знати, хто він і чого сюди приїхав, та пригадала неписаний закон *sarapamento*, що тут ні про що не розпитують.

— А я таки хочу щось купити! — Жінка ввійшла до крамнички й розглянулася. На полицях розкладено примітивно розмальовану земними кольорами кераміку та кошики з пальмового лика. На стінах висіли списи, дмухавки, стріли, намисто з зерен та горіхів і всяке інше добро, вироблене напівдикими індіанцями, що живуть над берегами великої ріки на півночі.

— Я куплю цього керамічного звірка.

— Це армадилло. В нього твердий панцир і він так хорониться від оточення. Чи ви може також ховаєтеся від чогось? — хлопчина приязно всміхнувся.

Жінка здивувалася, неписаний закон зламано.

— А ви? — наважилася спитати.

— Бачите, я приїхав сюди шукати себе, хочу медитувати, віддалитися від світу, зацікавленого тільки земними добрими й принадами та особистими самолюбними амбіціями. Тут знайду свою *карму*. Не можу, однак, весь час мовчати. Зайдіть ще колись, поговоримо...

*

Десь назовні пронизливо перекликувалися нічні птахи й водоспади наче б голосніше шуміли. В дзеркалі кімнати блистіла ебонітом ніч, і тільки кільком зіркам пощастило прорватися поміж листвами вікна й притулитися до скла.

Вечір наче б подібний до попередніх, жінці, однак, було важко заснути. Роздумувала над подіями дня й стала лиха на себе, через те, що така маловажлива подія впровадила новий елемент в її життя, та що розколихала її спокій і рівновагу.

Пригадувала, як ще вранці присіла до трактора, яким старий індієць їхав по бездоріжжях саванни за орудками для сапрamento. Трактор чхав, витрясав душу, збивав хмари червоного пилу, і жінка вже жаліла, що вибралася в цю подорож.

Тоді несподівано побачила чоловіка, що їхав джіпом. Жінка запам'ятала дуже точно, що в нього була біла сорочка і шорти гакі. Затямила також добре його смагляве обличчя, чорну коротку бороду, непокірне волосся з перев'язкою на чолі на індієцький лад.

Коли джіп наблизився до трактора, чоловік гукнув щось на привіт індійцеві, а тоді глипнув на жінку й усміхнувся рядом дуже білих зубів.

Жінці спершу не сподобовся цей чоловік. Думала: пустий красавчик, пускає бісики очима... Певне ганяється за туристками... Підозривала, що він сміявся з неї, бо вона розпатлана, спітніла, запилена...

*

Вранці жінка прокинулася знову розхвильована. На стелі коливалися соняшні відблиски з плеса озера.

Побігла до дзеркала, що було повне спалахів зеленого світла. Помітила, що її волосся стало зеленожовтим проти сонця. Обличчя видалося блідим, нецікавим. Стала сердитися, що не подумала взяти з собою зі столиці щось для підкреслення губ, очей... Жаліла, що привезла тільки нецікавих кольорів штани, шорти й блюзки.

Розчесала довге волосся, попідпинала його гребінцями.

*

— Сідайте, прокачу. Мій джип не трясє так, як трактор.

У чоловіка блискавки в чорних очах і приманливий усміх.

— Дякую, я, властиво, хотіла сама пройтися, — жінка намагалася протестувати. — Одначе, коли вже просите...

Чоловік подав їй руку й допоміг видряпатися до високого джипа. На шиї в нього задзвеніли золоті ланцюги, забряжчали індіанські нашійники з горіхів. Абсурдна оранжова перев'язка на чолі ще більше підкреслювала смаглисть його обличчя.

Нагло жінці стало ясным, що він оздобний і багатобарвний зовсім так, як самці райських птиць у джунглях, він — частина цієї природи.

Жінка знітилася. Їй видавалося, що чоловік почне зразу до неї залицятися, що стане засипати її пустими компліментами або буде перехвалюватися своїми подвигами. Чоловік, одначе, говорив про інше.

— Покажу вам, яка гарна саванна.

Жінка давно вже мріяла про саванну. Саме слово таке милозвучне, романтичне...

— Знаєте, ви мені нагадуєте "білого ловця" з фільму *Поза Африкою* — і зразу схопилася, що сказала недоречно.

Чоловік засміявся.

— Я давно вже не був у місті, фільму не бачив. Знаю, однак, твори Айзек Дайнезен і ви помиляєтеся, коли думаєте, що я схожий на її героя Дениса Фінч Гаттона. В мене немає рушниць, я не полюю. Крім того, тут не водяться великі звірі. Живу на відлюдді, але я не аскет і не сиджу до схід сонця в позиції йога. Просто люблю цю природу, люблю життя.

Їхали рівниною, пожовкла трава ніжно пахла. Куди оком не глянеш, не було ні доріг, ні слідів людського життя. То тут, то там, у вологих місцях, виднілися куші та невисокі пальми.

На півночі стіною стояли всеприсутні скелі.

— Знаєте, індіани звать ці недоступні гори *тіпуями* — домом богів. Вони їх бояться й узагалі стороняться від цієї околиці, бо вірять, що тут живуть злі духи. В нашій країні є більше таких скель. Вони дуже старі, геологічні формації, постали тоді, коли на планеті не було ще ніякого життя. Вони бувають понад тисячу метрів висоти, а узбіччя в них такі стрімкі, що на верхах скель ще не стояла людська нога. Конан-Дойл писав про ці гори в своїй фантастичній повісті *Загублений світ*, хоч сам тут не бував. У нього на цих плоских верхах жили доісторичні динозаври та інші потвори.

Коли чоловік завернув джипом, жінка звернула увагу, як він недбало тримав кермо, які в нього гарні руки з довгими пальцями.

Під час швидкої їзди вітер розвівав його короткі чорні кучері. В його профілі жінка бачила щось грецьке, клясичне.

Вони почали знову наближатися до озера, вода стала зовсім чорна.

Чоловік пояснив:

— Коли дивитися на плесо під певним кутом, воно видається чорним, так і звуть ці води "чорними ріками" і "чорними озерами". Вони випливають із багон у джунглях, де величезні дерева висотують з них кисень. Через те тут небагато риб, комашні, зовсім немає пірань, алігаторів та іншої погані. В нашій країні бувають і т. зв. "білі води", в яких кишить від життя, як ось Велика ріка на півночі, там вода каламутна, непрозора. Тут, одначе, немає екзотичних тварин, буйної різноманітної рослинности, туристи сюди радо не їдуть. Бувають тільки різні природознавці, фотографи, письменники або ентузіясти-мандрівники, що мають відвагу пливати кену по цій заплутаній сітці рік й озер.

Жінка таки не витримала й запитала:

— А хто цей хлопчина, що провадить крамничку з сувенірами?

— Він — син англійського дипломата з нашої столиці. Втік з дому шукати суті життя. В мене, однак, враження, що він розгублений і нещасливий.

Сонце зависло над виднокругом і на мить уся саванна запалала жовтогарячим полум'ям — і трава, і пальми, і куші.

Жінка знову відчула співзвучність з природою. Бачила захоплення в очах чоловіка і була рада, що він відкрив їй двері в своє власне зачароване царство.

Намагалася назавжди запам'ятати кожний деталь красвиду.

— Ваша саванна така прекрасна!

*

Хлопець годував велику приручену *макау*-папугу, що сиділа на жердці біля крамниці. Зразу було помітно, що він зрадів відвідинам.

— Признаюся вам, що нудькую за людським товариством. Не сподівався, що буде так...

— А я думала, що ви шукали самотности, плянували медитувати.

— Я намагався, не вмю, одначе, достатньо зосередитися, думки ганяють. Я раніше казав вам, що приїхав сюди "себе шукати". Тепер бачу, що це нісенітниця. Я досі не знав, чого хочу в житті, і далі не знаю. Я придумав собі цю ідеальну країну. Читав колись про те, що сер Волтер Райлі ще в шістнадцятому столітті побував у цих околицях в пошуках золота. Плив він сюди кену від

Великої ріки, захоплюювався чудовими водоспадами, але я вам краще прочитаю його записки...

Хлопець метнувся до комірки, де на підлозі виднівся його спальний мішок і порозкидане вбрання. Вернувся з книжкою в руках і почав читати:

Я не бачив кращої країни, гір, долин, крутих рік, степів без хашів, без будяків, не бачив такої зеленої трави, твердого піску, легкого до маршування та їзди верхи. Під вечір пташки співають там на всіх деревах тисячі різних мелодій. Повітря чисте із східним леготом і камінь, на якому ми стояли, обіцював своєю поверхнею срібло й золото.

— Пробрехався мій земляк. Райлі не знайшов Ельдорадо. Де ж бо тут краса? Ця країна ні холодна, ні гаряча, ні суха, ні волога. Немає тут цікавих квітів, ні різнобарвних метеликів, немає навіть запахів! Усе мляве, і я став млявим...

Жінка була заскочена такими думками хлопця. Чейже вона прийшла йому оповісти, як їй тут усе подобається, хотіла йому признатися, що плянує залишитися тут трохи довше, сподівалася підтримки від нього. А так, стала навіть лиха, думала, розбещений паничик, боїться труднощів!

— А мені тут все таки подобається! — заявила з притиском.

Хлопець тільки здвигнув раменами.

Жінка розглянулася по крамниці.

— Хочу ще щось у вас купити. Вчора випадково розбила керамічного армадилло.

— Чи це означає, що ви зняли свій панцир?

— Так, пане Фройд!

— Пробачте, що втручаюся не в свої справи. Я вчора бачив вас у джипі з нашим самотником. Він добра й цікава людина, звик до цієї країни, живе просто, як індієнин.

— Самотник? У нього тут немає ні жінки, ні дітей?

— Ні.

Жінка знітилася. Почала шукати на полицях між сувенірами. Вибрала фігурку барвисто розмальованої птиці.

Назовні вже зовсім посутеніло. Хлопець пропонував провести жінку до sacramento, вона, однак, відмовилася. Хотіла перевірити, чи буде боятися йти сама ніччю джунглями.

Десь, мабуть, зійшов місяць. Небо було фосфорично-зелене, а на ньому мережкою чорні корони дерев і ажурне віття велетнів-папоротей. Жінка чула тільки розмірне сюрчання в гуші та відгомін своїх власних кроків. Ліс був без привидів, без страховищ.

*

Сиділа на терасі, плечима до невеличкого бару, в якому блима-ло бліде світло генератора. Від того ніч видавалася ще темнішою, тільки зорі гойдалися на невидимих нитках. В кушах цвіркуни перетикали тишу ночі. Жінка сперлася ногами на парапет і попивала ром із соком папаї. Біля неї ластилися коти, ті самі, яких день перед тим годувала несмачними недоїдками в їдальні сапраменто. Кілька постатей, порожні крісла та столики кидали лапаті тіні на кам'яні плити тераси. Жінка прислухалася до голосу мотору, бо вже не крила перед собою того, що очікувала чоловіка з саванни. Вона була певна, що він приїде, хоч вони не домовилися.

Загуркотів джип і затих десь за адміністративним баракком. З темноти виринула спершу біла сорочка, а опісля біла усмішка.

— Buenos noches! — чоловік привітався з людьми на терасі, а опісля приніс із бару два напої та присів до жінки.

В жовтозеленому миготливому світлі він ще більше нагадував їй клясичну бронзову статую. Може погонича колісниці з Дельфи, наче б волосся таке й перев'язка на чолі, а, може, радше борода-того Посейдона з музею в Атенах? Чейже предки чоловіка походять десь із узбережжя Середземного моря!

Зійшов місяць, зарум'янений на краях, мов овоч манго.

Хтось почав грати на гітарі. Постаті поприсувалися ближче до музиканта, жінка відчула, що всіх тих незнайомих шось в'яже, наче недобитків на самотньому острові.

Мелодії спершу були тужливі, нагадували давню мавританську Гранаду. Між тонами було чути, як пальці гітариста суваються по рубцях струн. Далі ритм прискішився, музикант грав "Гвадаль-канамеру" і пристукував шиколотками, а тоді вже перейшов на шалені карібсько-негрські мелодії.

— Я вам щось приніс, — чоловік приклав на чоло жінки чільце, плетене із золотистої тростини та переткане малими червоними, жовтими та зеленими пир'їнками. Вона подумала: "Тепер ми вже пара — Папагено й Папагена!" — і розсміялася.

Ром пішов до голови, їй хотілося приплескувати в долоні і йти в шалений танець.

*

Плили індіянським кену. Жінка дивилася, як у чоловіка напружилися м'язи при веслуванні, як водні краплини спливали по веслу дивної ромбоподібної форми.

Спершу плили біля водоспадів, які тут уже могутньо гриміли. Вода розпилювалася на дрібні бризки й падала на них сонцем напоєною вологою хмарою, оздобленою багатобарвними весел-

ками. Менші водоспади сочилися тонкими струмками між зеленими кушиками та мохом порослими кам'яними брилами.

Обоє змогли до нитки, але їм було радісно.

Далі неслися вже лябіринтами річок і озер. Ріки повільні, ліниві, іноді видавалося, що тільки єдине кену посувається, а все інше застигло. Часоплин зупинився.

Над берегом видніла вузька незмінна смуга піску і космата синьозелена рослинність. Жінці видавалося, що вони пливають в коло.

Чоловік, наче б розгадав її думки, хотів заспокоїти.

— Маю кілька сусідів у віддалі одного або двох днів плавби. Хочете, відвідаємо найближчим часом старого чоловіка, що живе вже тут 40 років і не вертається до цивілізації. А може попливемо до підніжжя найвишого в світі водоспаду, він тільки три дні плавби звідтіля?

Жінка згодилася.

Пристали в затоці і вийшли на берег. Їхні босі ноги западали в білий непорочний пісок, інших людських слідів не було. Не було й гострих скоюк, ні кактусів чи будяків...

Біля полудня тіні ставали зовсім короткі. Жінка не подивувалася, коли б в цій зачарованій країні взагалі не було тіней...

Кинулася плисти озером. Вода прозора, без жадних таїн. На дні не було ні водоростів, ні моху. Згортаючи воду долонями, жінка побачила, що вона тут, у дійсності, бурштинового кольору. Плавали наче у великій чашці літеплого чаю з білими та зеленими орнаментами на вінцях.

Чоловік поринув під воду й довго не показувався. Жінці ставало тоді несамовито моторошно, боялася за нього, але й жахало її те, що без чоловіка ніколи не знайде дороги з поворотом у цих водних лябіринтах. Від нього залежало тепер її життя.

Чоловік виринув. Побачив переляк у її очах і подражнив її:

— Хвилювалася міщаночка, турбувалася, що утону? Побоялася самотності в лісі? А я думав, що шукала самотності...

Лежали на піску. Жінка дивилася на безхмарне небо, не помазане навіть білою крейдою літаків.

— Тут так багато неба! — Їй хотілося піднятися й ширяти в висоту паперовим змієм.

Чоловік нахилився над нею. До його чола прилипли темні кучері, на тілі виблискувала вода, іскрилися золоті нашійники на грудях. Чоловік пахнув сонцем і ще якимось тропічним зіллям.

— Як вам подобається мій світ, моє озеро, моє небо? — його очі раділи, іскрилися.

— Усе, наче в казці!

Чоловік зірвався на ноги.

— Заведу вас у ще чарівніше місце. Згідна?

Жінка без вагання пішла за ним. Подалися лісом. Кругом м'яка зелена тиша. Безрушно нависло віяловидне віття пальм, гілля з великим блискучим листям, пірчасті величезні папороті в усіх відтінках зелені. Тільки де-не-де виднілися квіти дикого бананового дерева, неначе червоні птахи на-відлеті.

Джунглі лагідні, привітні, з-поза хашів не чигають очі хижаків. Натомість чоловік, ввесь у плямах соняшного світла, перемінився в ягуара.

— El Tigre, — сказала жінка.

Ліс темнішав, ставав непрохідним. Угорі вже тільки вітражі в тьмяних кольорах. Чоловік провадив жінку за руку і вони перешіптувалися, мов у святині.

Почувся шум води і між деревами виринув вузький водоспад, що стрімголов котився у невелике смоляночорне озерце.

Жінці це місце видалося тривожним, заклятим. Здригнулася, коли почула, що чоловік скочив у воду й побачила, що переплив до великого каменя й став під водоспадом. Звідтам він гукав до неї понад ревом води:

— Тут чорторій і дуже глибоко. Попливете до мене?

Жінка на мить завагалася, всередині щось шепнуло: "так, так, так..."

Скочила в чорну воду й доплила до каменя. Чоловік підхопив її і пригорнув до себе. По них спливала холодна вода, але його тіло було тепле. Він поцілував її в заплюшені очі.

★

Коли вони сиділи на веранді кабіни чоловіка, за їхніми плечима заходило сонце. Дивилися на засклеєне озеро, де з води виростали дві стрункі високі пальми, а їхнє відзеркалення росло вниз. Все ставало нереальне — і віддалі, і перспективи. Споконвічні *тіпуї* наблизилися, а коли нагло посутеніло, на їхніх верхах зажеврило ще на кілька хвилин соняшне світло.

Жінка відчувала нерозривність, незмінність часу і всієї природи від постання світу. Була свідомо безсмертності хвилини та звільнення від самої себе.

— "Тільки триває вічна хвилина" — процитувала Чеслава Мілоша.

— "Noyes siempre to davia" — "Тут нічого не змінилося на одну хвилину," — це писав Антоніо Мачадо, — сказав чоловік. І продовжував:

— Я багато дечим пожертвував, щоб відчутти життя вповні і знайшов тут цей захований рай. Зважився кинути все й не жалю. Живу так, як мріяв роками... Я — щасливий. Правда, мені іноді бракує зв'язку з людьми, хочеться поговорити навіть про банальне.

Відвідую тоді своїх "сусідів" або *sacramento*. Коли немає іншої комунікації, маляю.

— Ви малюєте? — здивувалася жінка.

Чоловік запросив її до кабіни і засвітив нафтову лампу. Там, на мольберті, стояла недокінчена картина та десятки інших образів під стінами. Малюнки в більшості абстрактні, у фіялкових і фосфорично-зелених кольорах, заповнені прямокутниками, що нагадували *tigui*. На них були малі згушення світлих цяток, наче світ дикого банана чи арагуанеї.

Жінка була приголомшена цим новим відкриттям. Думала, який багатий світ у цього чоловіка! Присіла за стіл й оглянула розкинені там книжки, переважно південноамериканських авторів: Габрієль Гарсія Маркес, Хорхе Армадо Боргез, Ернесто Сабато, поезії Пабльо Неруди... На полицях побачила сотки видань іншими мовами.

— От філософ, з яким у мене багато спільного, — сказав чоловік. Взяв з полиці *Валден* Генрі Торо й почав читати: "Для людини, що живе в природі і має всі відчуття, не може бути чорної меланхолії. Часами, коли порівнюю себе з іншими людьми, мені видається, що я більше упривілейований богами від них... Я ніколи не почував себе самотнім..."

Чоловік відклав книжку. Зняв скло з лампи й прочистив каганець. Посипалися іскри. Дві тіні захиталися на стіні.

Вони ще довго сиділи й держалися за руки понад столом і вже не говорили. Пахло спаленою нафтою, сухим пальмовим віттям з даху й олійними фарбами.

Біля півночі вийшли знову на веранду і сіли в гамаку. Чоловік пригощав міцною чорною кавою з ромом. Вода в озері місила кружок місяця, мов тісто на паляницю. Тіні дерев повзли по піску й мачали пальці в воді.

Жінка відчула, який близький їй цей чоловік. Дивилася в сутінках на його обличчя, торкала його кучері. Призналася, що хотіла це зробити вже від першої зустрічі...

— Я хотіла б, щоб на наших *tigui* жили передісторичні звірі, як у Конан-Дойла та щоб вони хоронили нас від решти світу.

— Я вас охороню, — чоловік пригорнув її до себе.

— А я залишуся тут...

Коли прийшов ранок, жінка усвідомила собі, що жила в ілюзії. Поворот до реальності прийшов, наче пробудження з приємного сну. Закривала очі, щоб сон продовжувався, але це вже не було можливим. "Країна споживачів лотосу", в якій люди лежать безтурботно у тіні бананових дерев, не існує. Вона обманювала себе, бо хотіла цього обману. Їй стало зовсім ясно, що вона людина міста й ніколи не стане одним із саванною.

Без слів чоловік вже знав про її намір повертатися на північ.

Вони сиділи одне біля одного над берегом озера. Краєвид вже не був такий чіткий, як попереднього дня. Стало парко. Небо побіліло, наче покрите більмом. Зникла казковість і почуття чогось надприродного.

Вони відчували потребу говорити про життя, яке залишили там за Великою рікою.

— Може я був життєвим невдахою й утік сюди? Ми розійшлися там з дружиною, з якою вже нас нічого не в'язало, залишив працю, яка мене не цікавила. Я не обдурюю себе, що я Гоген... Чи витрачаю марно життя? Чи живу безцільно? Я не індійський гуру, щоб забути про минуле в самовідреченні. Чи справді надовго залишуся тут? Не знаю...

— А я чомусь ганяюсь по світу, мрію про те, щоб заякоритися в спокійній гавані... Це, однак, неможливе... — сповідалася жінка.

Чоловік дивився кудись далеко поза замрячені *тіпуї*. Жінка побачила вперше, що на його скронях засіяла сивина, побачила зморшки в нього біля очей. Він став для неї зовсім земний, залишився, однак, вродливим і милим. Вона поклала свою руку на його ра́м'я й помітила, що, тепер, коли їм приходиться розстатися, вона також засмагла й стала подібною до нього.

Мохнате сонце зовсім сховалося за туманом. Стало гнітюче й навіть тривожно. Хмари лягли на плечі дерев на другому боці озера. Зірвався вітер. Гострі шпаги пальмового віття почали фехтуватися срібним вістрям на тлі гранатового неба. Брижі на плесі озера розтрошили відзеркалення двох самотніх пальм.

Від вітру все ожило. Розвіялося почуття, що час стоїть, розсіялося почуття безсмертності.

★

В крамничці з сувенірами було душно. Зі стін та полиць споглядали страшітливі індіянські маски, наче дико татуйовані обличчя з чорними дірами замість очей. При світлі ліхтаря всі ці обличчя з глиняні потвори на полицях танцювали кошмарний танець.

Жінка сіла з хлопцем на порозі. Десь над їхніми головами картаво покрикувала папуга.

Жінка призналася хлопцеві, що від'їжджає. Він не здивувався.

— Ми всі романтики. Я приїхав сюди шукати суті життя, а знайшов порожнечу. Став таким, як ця папуга з піднятими крилами. Мене привело сюди заінтересування самим собою, а тепер бачу, що я зовсім нецікавий, — у хлопця бриніли сльози в очах. — Я написав додому. Як тільки зліквідую крамничку, вернуся до столиці, а тоді до Англії до коледжу, де колись студював мій

батько. Надошкулила самотність, тужу за друзями, за музикою, за дівчатами... Часто сняться мені батьки.

Хлопець розплакався й поклав голову на рам'я жінки. Вона гладила його м'яке, майже дитяче волосся, і їй також дуже хотілося плакати.

*

Жінка знову не могла заснути. В її кабіні було парно, десь бринів настирливо москіт. Вітер бив віттям об стіни, а їй видавалося, що хтось іде по піску під вікном. Відкривала двері, а там нікого не було — тільки непроглядна темінь.

Самотність, про яку мріяла, не принесла визволення, а радше поневолення. Почувалася замкненою в чотирьох стінах, забутою світом...

Як вона могла думати, що зможе жити тут так далеко від цивілізації? Чи справді застановлялася над тим, як їй прийшлося б прати плаття над річкою, варити примітивні страви на вогнищі серед джунглів з папугою на рамені? Почала вголос сміятися, сміялася до сліз.

А тоді почула, як на даху, пошитому пальмовим віттям, бубонить дощ.

*

На листі ще ряхтіли дошові краплі, але день був знову соняшний і все, як колись сіяло, разило в очі. Пахло свіжою травною і вогкою землею. Чи воно на те, аби жінці було важче покидати "Утрачений рай?"

Чоловік провів її червоною стежкою до смуги, де осідають літаки. Вони пристали під деревом арагуанеї. Великі золотисті келихи вже опадали додолу, задержали, одначе, свій колір і форму. Чоловік підняв кілька квіток і закосичив ними волосся жінки. На обличчі в нього заклопотання. Він узяв в обидві долоні обличчя жінки і поцілував її в уста.

— Сумно буде...

*

Жінка бачила з вікна літака, як чоловік, що стояв біля джіпа, ставав чимраз меншим. Думала про те, чи він був дійсним...

За вікном помалу зникали сині *тіпуї*. Жінка озирнулася за ними, а на підлогу впали дві вже зовсім прив'ялі квітки арагуанеї.

ВАСИЛЬ ГРЕНДЖА-ДОНСЬКИЙ (1897-1974) З нагоди 90-ліття з дня народження поета

Юрій Гривняк

Там, де ті високі гори,
Глибокі долини,
Де зелені бережечки
Попід полонини,
Там, де вітрик холодненький,
Вода студененька,
Там то наша країночка,
Усім нам миленька...

(Верховино, мати, 1925)

23 квітня 1987 р. міне 90 років від народження найулюбленішого сина Карпат Василя Гренджі-Донського. Його багатогранність творить у закарпатоукраїнській літературі цілу епоху. Він був одночасно продуктивним поетом, прозаїком, драматургом, журналістом, етнографом, літературним критиком, перекладачем і громадським діячем.

Гренджа-Донський народився в гірському місті Волове (тепер Міжгір'я) в родині бідного селянина. Тут він закінчив восьмикласну школу, початкові кляси — в українського вчителя села, а пізніше в мадярській школі, бо іншої не було. Він уживав рідну мову тільки з батьками й дітьми. Кирилиця на Закарпатті вже давніше зникла, а народ користувався тільки латинкою з мадярським правописом. Наслідком цього настали такі умови, що з переворотом після Першої світової війни було на Закарпатті аж 85% неграмотних.

В 1915 р. Гренджа-Донський був відряджений на російський фронт, звідки в наслідок важкого поранення перевезли його до військової лікарні в Будапешті. Тут, під час півторарічного лікування, він вступив до торговельної школи, а при тому займався й живописом.

Після вилікування відрядили його на румунський фронт, а незабаром на італійський. Та прийшов 1918 рік, і фронт почав розпадатися. Жовніри почали розходитися хто куди. Так і Гренджа-Донський після короткого часу опинився знову в Будапешті. Довідавшись про об'єднання Закарпаття з новоствореною Чехо-Словацькою Республікою, він, перейшовши нелегально мадярську границю, повернувся на Закарпаття й оселився в Ужгороді, де йому пощастило влаштуватися на посаду бухгалтера в щойно організованому Підкарпатському Банку.

На Закарпатті в той час вже було багато українських емігрантів, між якими був і Василь Пачовський. Коли Гренджа-Донський показав йому свої деякі перші вірші, Пачовський заохотив його видати їх у збірці. Так з'явилася перша збірка поезій *Квіти з терням* в 1923 р., до якої Пачовський написав передмову. На конкурсі, проголошеному в Ужгороді на початку 1923 р., Гренджа-Донський одержав за цю збірку другу премію в сумі п'яти тис. чеських крон. Цими грішми видав він того ж року й другу збірку поезій *Золоті ключі*.

Своїми збірками, написаними простою, зрозумілою народною мовою, він викликав велике зацікавлення й заклав основу для нової української поезії, що принесла йому славу не тільки вдома, але й закордоном, де з часом з'явилося кілька його творів (Харків, Львів).

У 1924 р. поет видав свою третю збірку поезій *Шляхом терновим*, яка відзначалася тим, що була першою збіркою, написаною вже чисто фонетичним правописом на Закарпатті. Після цієї збірки вже й інші автори почали переходити на фонетичний правопис.

У всіх своїх поезіях поет відображав трагічну долю свого бідного, знедоленого, пригнобленого народу, писав про безробіття, біду, голод, визискування. Він плакав над долею свого народу, але разом з тим подавав йому надію на краще майбутнє, часто з гнівом і патосом закликаючи до боротьби:

Багнетів ми не боїмось,
Жандарми ваші нам не страх,
За нашу волю, за край рідний
Пірвем кайдани на руках,
Пірвем, щоб скути з них шаблі...

Всі події, які в ті часи відбувалися — розділення Закарпаття рікою Уж, відставка губернатора Жатковича, призначення на його місце москвофіла А. Бескида, мовна боротьба, тяжкий соціальний стан народу, неграмотність — звертали на себе увагу поета.

В збірці *Тернові квіти полонин* (1928) Гренджа-Донський уже виявляє себе як мистецьки зрілий поет. У своїх людей він здобув собі любов і авторитет; його соціальне почуття загострюється й тим більше викликає свідомий протест проти поневолювачів, які починають його переслідувати. В 1927 р. він став редактором і видавцем журналу *Наша земля*, в якому публікував цілу низку своїх поезій і оповідань, писав репортажі про свої подорожі по Закарпаттю, описуючи все, що бачив, і гострим пером нападав на всіх, що визискували його народ. Журнал виступав в обороні

українських шкіл, боровся проти чехізації, заступався за соціальні інтереси селян і робітників, заохочував молодь до науки, до співпраці, збуджуючи в ній патріотизм до свого рідного. Чеські урядовці називали поета "русинським бунтарем", часто конфіскували сторінки журналу, навіть поезії, що було до того часу нечуваним, бо віршів перед тим ніколи ні в кого не конфіскували. А за вірш "Розділили Україну поміж ворогів" засудила його чеська влада на 3 місяці тюрми. Та цим поета не зламали, навпаки, принесли йому ще більшу славу, і світ дивився на нього, як на справжнього патріота, борця українського народу, оборонця його мови, літератури й культури. Він став символом протесту в карпатських закутинах.

В 1930-их рр. починають привертати його увагу вже більші літературні форми: поеми, повісті. В журналі *Пчілка* під редакцією Павла Кукурузи в 1931 р. з'являється чи не найкращий твір поета — історичний епос *Червона скала*, видана в 1938 р. окремою книжкою. Вийшли й дві повісті: *Лько Липей — карпатський розбійник* (Львів, 1936) та історична повість *Петро Петрович* (Ужгород, 1937), а в Празі виходять казки для дітей *Підкарпатські казки* (1937).

Цікавився поет і драматичною творчістю і вже в 1930-их рр. написав кілька драматичних поем і п'єс (*Сиротина*, 1925; *На зеленій Гуцульщині*, 1928; *Ренегат*, 1926; *Останній бій*, 1930; *Сотня Мочаренка*, 1932; *Як сади зацвітуть*, 1938).

Після окупації Закарпаття мадярами в 1939 р. багато нашого населення потерпіло від мадярського терору. Захопив він і Гренджу-Донського. 16 березня мадяри його заарештували, посадили в тюрму в Тячеві, а опісля перевезли до концентраційного табору вглиб Угорщини у Варюлапош (біля Ніредьгази). Я був також у тому таборі. Для переслухувань мадяри спровадили туди найбільших садистів з усієї Угорщини, які інтернованих мучили так довго, поки вони не падали непритомними. Тоді їх притягали мов трупи, у величезну стодолу, там їх кидали на солому й виливали на них відрами воду. Під час тих дослідів ніхто не смів рухнутися, бо зараз з'являлися два вояки і ту людину так само страшно били.

Я лежав біля Гренджі-Донського. Одного дня перед полуднем завітала до табору якась комісія. Чи то був міжнародний Червоний Хрест, чи якась інша організація, ми не знали. Ми не чули, про що вони розмовляли з мадярським генералом, який тихим голосом щось говорив комісії. Після цього він звернувся до нас і почав плести щось п'яте через десяте, як то гарно з нами тут поводяться і що маємо тут усе.

Тут раптом піднімає руку Гренджа-Донський і починає

говорити до генерала по-мадярськи. Представився йому як журналіст і просив пана генерала, щоб був такий добрий і наказав своїм детективам чи безпеці, щоб не знушались над нами так жорстоко. Генерал крикнув на нього, що він бреше, що мадяри — народ культурний і гуманний і з людьми поведуться людяно. Тоді Гренджа-Донський запропонував йому переконатися, показавши жертву за жертвою, з яких декотрі лежали як трупи. Як генерал це побачив, з сорому почервонів і швидко зник, а за ним і комісія.

По кількох хвилинах прибігає один з тих, який провадив тортури, і закричав: "Гренджа-Донський — нагору!" Той, сарака, вискочив і побіг нагору, до кімнати, де провадилися тортури. За 10-15 хвилин притягли його напівмертвого й так само вилляли на нього два відра води й більше вже ним не цікавилися. Була то велика відвага й геройство з боку Гренджи-Донського. Врешті за півгодини прийшов вояк-сержант і сказав нам, що можемо вийти надвір, а кілька днів після цієї події нас випустили з табору на основі найширшої амністії. Та ми мусіли денно зголошуватися до жандармерії. 1 серпня приїхав вельосипедом до мене мій друг, який так само був у таборі з нами і який порадив, щоб я тікав, бо мадяри мали мене засудити на 12 років тюрми. Домовився я з другом Ю. Гецьком про втечу і подався до Ужгороду. Тут біля мосту зустрівся з Гренджо-Донським, який також збирався тікати. Ми домовилися, що о шостій годині вечора зустрінемося в селі Йоврі (тепер Сторожниця). Так і було. В селі Лекартах брат Гецька забезпечив для нас чайку і перевіз усіх нас через ріку Уж на другий бік, а там через кукурудзяні поля ми дісталися нарешті на словацьку територію. Там нас зареєстрували, знайшли для нас оборіг для нічлігу (вже було після півночі) і рано відвезли автом до Михайловець, де в місцевій жандармерії видали нам посвідчення особи, і вже звідти швидким потягом через мадярську територію дісталися ми до Братіслави. І тут ми розійшлися: родина Гренджи-Донського влаштувалася в Братіславі, а я з Гецьком незабаром переселився до Праги.

З поетом я знову зустрівся в 1967 р. в Празі, куди він прибув з дружиною на святкування його 70-річчя з дня народження, яке йому приготували його празькі друзі.

Воєнні та повоєнні роки принесли письменникові повну стагнацію. Майже 18 років не було видано ні одної збірки, ні одної книжки Гренджи-Донського. Та це сталося не з його вини, а через обставини. Поет працював інтенсивно ввесь цей час без перерви і глибоко переживав обставини, які не давали йому можливості розгорнути свою поетичну діяльність. Щойно в 1960 р. з'явилися перші його вірші разом з іншими українськими поетами Словаччини в збірці *Ластівка з Пряшівщини* (Київ). В 1964 р. нарешті

вийшли його вибрані твори *Шляхом терновим* (Пряшів), де подано яскравий огляд його літературного доробку. В наступні роки видано ще дві збірки — *Місячні груні* (Пряшів, 1969) та *Шляхом терновим* (Київ, 1972), а коротко перед смертю з'явилася повість для молоді *Петрик* (Пряшів, 1973).

Після смерти поета надруковано 39 сторінок поезій і прози в збірнику творів письменників передрадянського Закарпаття *На Верховині* (Ужгород, 1984), а в 1985 р. вийшла книжечка з поезіями для дітей на 130 сторінок *Тече потік з бережечка* (Пряшів) з гарними кольоровими ілюстраціями.

Помер наш невтомний працівник пера 25 листопада 1974 р. в Братиславі після понад півстоліття плідної праці, залишивши за собою велику та різноманітну літературну спадщину.

КАРТИНИ ВІТАЛІЯ САЗОНОВА: АБСТРАКТНІ ІКОНИ СУЧАСНОСТІ

Дарія Даревич

Твори Віталія Сазонова, на перший погляд, це зосереджені, спокійні, часто симетричні, абстрактні композиції, розкішні гармонійною гамою барв і своєрідною фактурою. Навіть найкращі кольорові репродукції не в силі передати багатства нюансів кольорів та фактури картин мистця. Поверхня його малюнків, виконаних темперою, олією чи акрилом, це неначе дорогоцінна брокада, на якій мінливо відблискує внутрішнє світло.

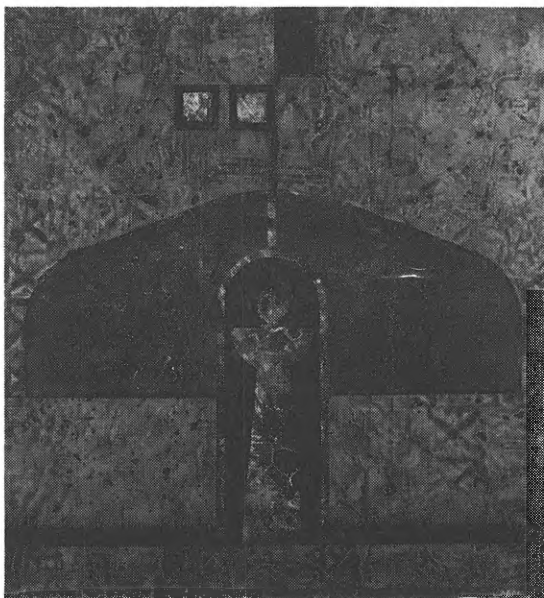
Володимир Янів пише, що це "сильно чуттєво забарвлені медитації".¹ Побачивши вперше образи Сазонова, він "зразу відчув те проміння, що випливає з творів... Наче б то я увійшов до каплиці, а може до ательє з іконами, чи ширше, з сакральними предметами культу", каже Янів у вступній статті до першої особистої виставки творів Сазонова на еміграції, в Мюнхені.²

Ще в Радянському Союзі Сазонов мав великі труднощі виставляти свої картини, бо, замість соціалістичного реалізму, він зображував у незрозумілих, абстрактних формах не матеріалістичну дійсність на вимогу партії, а свій власний світ особистих переживань, рефлексій та духовних шукань.

Німецькі мистецькі критики, які писали про виставки Сазонова, вважали, що його картини розбуджують асоціації з українськими іконами. Критик *Kölnner Stadt-Anzeiger* дав своїй статті заголовок "Розмова з іконами",³ а К. Б. у тій же газеті писав: "Сазонов малює ікони, він полемізує з цією формою, з її філософічним антуражем, абстрагує, будує."⁴ Герт Руге у передмові до альбому праць Сазонова пише: "Якщо його картини нагадують ікони, це не через те, що вони технічні чи зорові подібності. Глядач відчуває, що тут, дуже особистим і конкретним способом глибокі рівні старовинного мистецтва відтворені стосовно до іконних традицій і на підставі сучасного мистецтва".⁵

На запит, чи його праці — ікони, сам мистець відповів: "Так і ні. Вони показують мою потребу в мистецькому та філософічному спілкуванні з іконою".⁶

Не зважаючи на двозначну відповідь мистця, не тяжко зрозуміти, чому саме мистецтвознавці відчувають наближеність до ікон у картинах Сазонова. Метою цієї статті є віднайти джерела іконографії образів Сазонова, відчитати їхній зміст та вказати на те, що

Віталій Сазонов, *Без назви*, 1979 (темпера і олія на полотні)

твори Сазонова є продовженням українсько-візантійської іконної традиції, яка крізь віки пройшла певну еволюцію, але рівночасно вони співзвучні з творами модерних напрямів мистецтва 20 століття.

Сазонов почав малювати, надхнений теософічними теоріями Василя Кандінського, висловленими в його книжці *Про духовість у мистецтві*. Світогляд мистця формувався у повоєнні роки в Сибірі, де він народився, в Західній Україні, де якийсь час жила сім'я, та в Одесі, де він остаточно оселився, студіював історію та працював на археологічних розкопках. Які окремі чинники вплинули на відкинення ним матеріялістичного світосприймання, пропагованого офіційно режимом, і пробудили зацікавлення метафізичними, духовими вартостями вповні не відомо, але можна припускати, що, живучи на Україні, Сазонов не міг не відчутти містики ікони й не бачити українських церков і релігійних картин, бодай у музеях. Він був добре обізнаний з археологічними пам'ятниками півдня України й тому не диво, що техніка, яку мистець пізніше випрацював у своїх картинах, навіяна старовиною й нагадує як візуально, так і дотично, зовнішність архаїчних знахідок. У спілкуванні з мистцем можна було дійти до висновку, що, не керуючися зорганізованою релігією, він, однак, був релігійною людиною в найшир-

шому розумінні цього слова. Людиною, що глибоко відчувала метафізичне існування, шукала правди та містики в житті. Цю містику, на мою думку, Сазонов віднайшов саме в мистецтві, в мистецтві минулого, як також в абстрактному мистецтві початку нашого століття. Переживання східного сакрального малярства злилося з відкриттям сучасного західного живопису і знайшло конкретний творчий вислів в абстрактно-іконних творах мистця.

Абстракціонізм, безпредметність у мистецтві та площинність образу, згідно з думками деяких піонерів цього напрямку, серед них Кандінського, Казіміра Малевича чи Пієта Мондріана, представляють вищий ступінь дійсності, в порівнянні до мистецтва, що тільки наслідує природу. Хоч питання дійсності в мистецтві, "правдивої" чи "ілюзійної", розглядалося вже від часів Платона, початком модернізму в мистецтві можна вважати твердження Гегеля, що мистецтво посідає вищу реальність, правдивішу дійсність, ніж та, що імітує зовнішність природи. І в нашому столітті ця ідея знайшла плодючий ґрунт і завершення в абстрактному, безпредметному мистецтві, зокрема у Західній Європі та Америці. У Радянському Союзі цей напрям у мистецтві офіційно заборонено від ранніх тридцятих років, особливо після проголошення соцреалізму у 1934 р.

В своїх працях Сазонов наголошує геометричні форми, колір і площинність простору абстрактного мистецтва, але не відкидає цілком предметність. Він рівночасно користується такими загальноприйнятими характеристиками старих українських ікон як фронтальність, симетричність, статичність та обмежена глибінь. Умовність релігійних фігур та їхнього зображення мистець заступає власними умовними комбінаціями геометричних і символічних елементів, які повторюються у різних співставленнях. Чотирикутник, квадрат, хрест, арка, півколо, коло, силуетка людини з'являються, як трансформація візуальних конвенцій ікон у модерну ідіому. Сазонов неначе абстрагує ікону до основних компонентів і передає духовість без канонічності фігур.

В картині *Без назви*,⁷ 1979, статичної й майже симетричної, домінує центрально розташована, насичена червоним кольором форма, що, мов острів, оточена золотистими тонами. Сазонов закорінив цю червону форму, пробивши її чорною аркою, яка, мов середньовічне вікно, виростає з горизонтального вузького, чорного пояса, намальованого паралельно до спідньої границі картини. Вертикальна золотаста стрічка підсилює форму арки й перетинає червону площу, створюючи зліва перехід до горішньої частини композиції з її двома обрамленими чорним квадратами і з чорним чотирикутником справа. В чорні рамки арки Сазонов вклав видовжену силуетку постаті з авреолою і піднесеними у півколо

Віталій Сазонов, *Кам'яна баба з янголом*, 1979-1982
(темпера і олія на полотні)

руками. Мерехтливість золотасто-червоних барв силуетки перекликається кольорами з тлом і домінантною центральною формою. Неясно, чи червона форма знаходиться в тому самому просторі, що арка, чи спереду, а можливо позаду.

Солідні чорні місця та обриси виступають контрастно до фактурних площин, але не пробиваються у глибину простору, зупинені темними нашаруваннями пористої поверхні полотна. До речі, вся поверхня картини вкрита багатством темних тіней, що постають, коли мистець втирає чорну фарбу в найменші заглиблення та нерівності в спеціально накладеному ґрунті. У висліді, хоч палітра обмежена золото-охровими, червоними та чорними тональностями, кольорит виявляється багатшим і комплекснішим, з відгомном старих, закопчених свічками ікон.

Відгомін старих українських ікон також пробивається в окремих елементах композиції. Чорна форма арки перегукується з отворами вікон і дверей численних ікон, як також нагадує царські двері іконостасів в українських церквах. У зверху заокругленій червоній формі можна розпізнати прототип червоного престолу Ісуса Христа з таких ікон, як *Моління з чином* з 15 ст.⁸ Сильно геометризована силуетка постаті нагадує видовжені фігури святих з авреолями, або навіть Оранту з піднесеними молитовно руками. Вузькі горизонтальні пояски барв запозичені з таких же переділів в іконах. Ікони з життями святих часом розділені на квадрати або чотирикутники, в яких представлені важливі події з життя святого. В деяких іконах плоскі, без перспективи квадрати або чотирикутники барв служать підставами, на яких зображені окремі святи.⁹ Сазонов використовує ці окремі елементи, зводячи до мінімуму відклики до ікон і задержуючи тільки абстрактну мову структури. *Кам'яна баба з янголом*, 1979–1982,¹⁰ менш симетрична в композиції, але статична і фронтальна, як українські ікони 11–14 ст. Горизонтальні пояски, що нагадують такі ж самі в іконах, служать підставою для енигматичних постатей та форм Сазонова, котрі замінили відомі фігури святих. Домінує темніша силуетка, що нагадує кам'яну бабу, знищену часом і явищами природи. Дещо справа бачимо яснішу в кольориті, комплекснішу силуетку, що перекидає або ховає в собі темнішу, видовжену постать з крилом. Чи це янгол, заданий у заголовку, чи, можливо, символ святости, про що натякають авреоля та видовжена форма, неясно. Можливо Сазонов протиставить матеріалістичний світ духовому. Двозначність постатей разом із настановою мистця дозволяють ще одну інтерпретацію трьох окремих фігур, що викликають ремінісценції Божої Матері з дитячком, св. Анни та архангела Гавриїла. Мимоволі насувається думка про Благовіщення — не стереотипного, але такого, що вимагає від глядача рефлексії.

Розподіл композиції на плоскі горизонтальні площі тут і в інших творах Сазонова нагадують про часові та місцеві поділи ікон Страстей Господніх з 15 ст., де події, що не відбуваються в той самий час і в тому самому місці, представлено в площинах, визначених поземними переділами.¹¹ Своєрідна, випрацьована фактура своїм багатством наверстування різних відтінків виглядає мов візія минулого, що дає натяк на кілька шарів значення. Сам мистець висловив думку, що за допомогою приглушених тонів і блиску золота він старається пробудити відчуття проминальності часу.¹²

Зелено-бронзово-золотастий з чорним кольорит цієї картини перекидається зі старими закопченими димом іконами, через які пробиваються золото-охрові, зеленкуваті та червоно-бронзові тони

Віталій Сазонов, *Без назви*, 1980 (олія на полотні)

притемнених віками барв. Та не всі праці мистця витримано в тональностях старих ікон і не всі вони притемнені наверстуванням фарб та глязур. В деяких палітра помітно ясніша. В них багато світла, золотих променів чи відблиску срібла. Янів про деякі з них пише, що "Сазонов піднімається з матерії землі в одуховлений серпанок космогонії".¹⁴

Сазонов успішно об'єднує всі мистецькі засоби кольору, форми, фактури і композиції, як також техніки для підсилення образотворчих і умоглядних задумів. Тому твори мистця промовляють перш за все на візуальному рівні модерних картин. Їх збагачує відчитання іконографічної програми мистця, яка натякає на їхній духовний зміст, надає їм додаткового, небуденного виміру. У висліді праці Сазонова перетворюються в сучасні аналоги українських ікон, але в той самий час вони не перестають промовляти, як

особливі модерні твори нашого віку. Оригінальність творчості Сазонова полягає в успішній трансформації іконних елементів та елементів абстрактного мистецтва у суцільну, надхненну візію 20 століття.

БІОГРАФІЧНА НОТАТКА ПРО МИСТЦЯ

Віталій Сазонов (1947-1986) народився в Сибірі у родині військовика-прикордонника. Мати мистця походила з Київщини, а батько з Білорусі. Від 1952 р. жив на Україні. Частина свого дитинства Сазонов провів у Львові. Ще школярем він почав цікавитися археологією. Студіював історію та філософію в Одеському університеті. Захопився мистецтвом і від 1972 р. працював як мистець. В 1975 і 1976 рр. брав участь у виставках українських мистців-неконформістів у Москві. Сазонов також брав участь у квартирних і напівофіційних виставках у приміщеннях графіків Москви. Після участі у демонстраціях мистців у Москві під кінець 1980 р. одержав дозвіл на виїзд до Ізраїлю. Виїхавши на Захід, Сазонов оселився в Мюнхені. Відкриття його першої самостійної виставки на еміграції відбулося 5 червня 1982 р. в Українському вільному університеті в Мюнхені. Сазонов брав участь у численних спільних виставках мистців з України в Німеччині, Франції, Англії, Канаді та США як також у деяких виставках мистців з Радянського Союзу. Найуспішнішими були самостійні виставки мистця в різних містах Німеччини, в Канберрі та Мелбурні в Австралії, і в Торонто в Канаді (разом 10 виставок). Сазонов помер несподівано від розриву серця у своїй майстерні в Мюнхені. Тіло покійного на його власне бажання спалене та передане матері в Одесі.

1. В. Янів, *Віталій Сазонов. Каталог виставки* (Мюнхен: Український вільний університет, 1983), стор. 4.

2. Там таки, стор. 5.

3. "Gespräch mit den Ikonen" *Kölnner Stadt-Anzeiger*. ч. 138/19, 17-18 червня 1982.

4. К. В. "Ein Maler ohne Lobby", там таки.

5. Gert Ruge, «Witalij Sazonow». Вступна стаття в альбомі німецькою та англійською мовами (Мюнхен: *Ukrainische Künstler der Gegenwart*, 1984).

6. Там таки.

7. Віталій Сазонов звичайно не давав своїм картинам назв. Винятком є картини зі спільної мандрівної виставки "Сучасні мистці з України" у 1982 р. в Торонто та Вінніпезі, в 1983 р. в Чикаго, Детройті та Нью-Йорку. Також картини персональної виставки мистця у КУМФ у Торонто весною 1985 р. мали назви.

8. *Моління з чином* 15 ст. з церкви Різдва Богородиці в с. Ванівці.

9. *Святі Козьма й Дем'ян* 15 ст. з церкви Св. Козьми й Дем'яна в с.

Тиличі або *Спас Пантократор* 15 ст. з церкви Св. Козьми й Дем'яна в с. Милику. Обидві ікони тепер знаходяться в музеї в Сяноку.

10. Цю картину мистець намалював у Москві, але закінчував у Мюнхені.

11. Найчастіше зустрічаємо це в іконах Страстей Господніх, як, наприклад, *Страсті Господні*, кінець 15 — початок 16 ст., з церкви Покрови Богородиці в с. Трушевичах, тепер у Львівському музеї українського мистецтва.

12. Gert Ruge, «Witalij Sazonow».

13. Спеціально картини ч. 14-17 в каталозі та деякі картини 1984 р. в альбомі.

14. В. Янів, стор. 8.

З РАДІСТЮ ЖУРБА ОБНЯЛАСЯ

Богдан Певний

Заголовок цієї статті — парафразоване народне прислів'я, запозичене з писань Івана Дзюби.¹ Саме не "з журбою радість обнялася", як це звичайно говорять, а навпаки. Не встигли ми досхочу натішитися радісною вісткою про відбудову Успенського собору Києво-Печерської лаври, як нашу вітиху притемнила стаття Олесея Силина "Відновлюючи, не нищити!" у київській *Літературній Україні*.² Турботлива стаття Силина б'є на сполох — через застосування безвідповідальних метод будівництва реставрація цієї унікальної історичної споруди опинилася під загрозою. Реакція на статтю викликала здивування, яке повинно розбудити у нас гордість за наших земляків — вони не зустріли пересторогу Силина звичною мовчанкою, натомість засипали редакцію *Літературної України* майже сотнею листів від читачів, яких непокоють обставини довкола відбудови цієї пам'ятки культури. Наспіли листи від геологів, істориків, музик, кібернетиків, літераторів, фізиків, мистецтвознавців, інженерів, робітників і звичайних стурбованих громадян та, зрозуміло, від членів правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Треба підкреслити, що сам Силин, член консультативних комісій відновлення Успенського собору, брав участь у відбудові та реставрації таких відомих архітектурних пам'яток, як будинок опери та катедра св. Стефана у Відні, будинок парламенту і мости через Дунай у Будапешті тощо.

Тому, що пляни та методи відбудови Успенського собору офіційно не подали до загального відома, а щобільше не перейшли громадське обговорювання, відомості про них дуже скупі, і тому доводиться реконструювати загальний образ на підставі спорадичних статей і листів від читачів у радянській пресі.

Думка відбудувати Успенський собор давня — вона виникла чи не відразу після повернення радянської влади у Київ 6 листопада 1943 р., а в серцях киян, мабуть, ще раніше, в день варварського знищення собору 3 листопада 1941 р. Надію на відбудову Успенського собору дало введення радянського закону про відбудову історичних пам'яток, знищених під час війни, особливо зруйнованих руками німецького окупанта. Радянські мистецтвознавці вперто твердять, що висадження в повітря Успенського собору довершили німці, попри існування ймовірних свідчень і документів, що заперечують це, до чого повернемося пізніше. Однак, Успенському соборові не щастило — 1947 р. археологічна експедиція, очолювана В. Богусевичем, почала розбирати румовища, а

Успенський собор Печерської лаври перед його зруйнуванням 1941 р.

плянкові археологічні дослідження почалися шойно 1952 р. До того часу більшу частину історично-цінного румовища вивезли на звалища або вжили для реставрації інших споруд. Усе інше скинули у водозливні колодязі та штольні. Одночасно стародавню бруківку і лешадні плити замошення навколо собору, разом з плитами-нагробниками, з викарбованими написами на них, постягали, а на їхнє місце вмонтували величезні залізобетонні панелі. З руїн, що все ж мали величезну історичну та наукову вартість, залишилася одна оголена стіна та бічна баня.

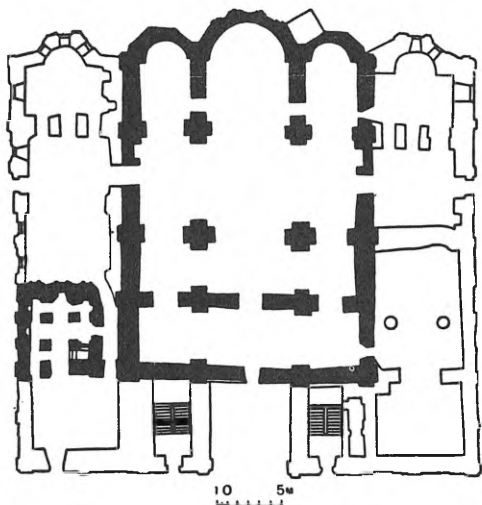
І все таки вперто, хоч і без надії, повторювалися поголоски про відбудову.

1979 р., за ініціативою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, головою його правління академіком П. Троньком, складено клопотання до уряду УРСР про відновлення Успенського собору, а 1984 р. Рада Міністрів УРСР прийняла рішення у цій справі. У грудні 1985 р. Київський міськвиконком затвердив плян діяльності на найближчі двадцять п'ять років музейного комплексу, до складу якого, крім Печерської лаври, ввійде Петрівська Печерська фортеця, а також бастіони меморіяльного комплексу Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. У пляні передбачено розібрати "кілька малоцінних в архітектурному та історичному плані споруд, які розташовані у

просторовій осі обеліска Слави, Соборної площі нинішнього заповідника і меморіального комплексу”.³ Які саме “малоцінні” архітектурні споруди будуть знесені, невідомо. Пригадуємо, що свого часу визначено “малоцінним” знесений Михайлівський Золотоверхий собор. Під сучасну пору на території Печерської лаври сто п’ять споруд, сорок п’ять з них — архітектурні пам’ятники 11 — початку 20 ст. Про вартість робіт, передбачених пляном, красномовно говорять двадцять п’ять млн крб, з яких на відбудову Успенського собору призначено близько чотирьох млн.

Відбудову Успенського собору доручено Інститутові “Укрпроект-реставрація” Держбуду УРСР, директором якого є А. Антонюк, і будівельному підприємству “Київміськбуд-4”. Силин у згаданій статті твердить, що Антонюк доручив наукові дослідження і проєктні роботи малодосвідченій групі проєктантів, а провідним автором проєкту призначив О. Граужіса, який не має досвіду відновлення таких унікальних споруд-пам’яток. Погляд Силина про недостатній фаховий рівень Граужіса підтримала група працівників Київського державного академічного театру опери та балету, незадоволених вислідом реставрації будинку Київського оперного театру, якою керував Граужіс. Але справа тут не лише у фаховості Граужіса, а у спробі відбудови Успенського собору, що дуже влучно визначає заголовок статті Силина “Відновлюючи, не нищити!”.

На думку Силина, відбудова Інститутом “Укрпроектреставрація” Успенського собору суперечить основному поняттю реставрації. Він вважає, що Інститут знехтував вимоги Науково-методичної ради Міністерства культури СРСР і Українського товариства охорони пам’яток: “Розробити надійні засоби укріплення і збереження залишків стін і фундаментів як під час ведення робіт, так і після їх завершення” та “... Збережені фрагменти муровання XI-XVIII ст. повинні бути старанно законсервовані і включені до експозиції”. Проєкт Інституту — це радше зруйнування вцілілих залишок храму і його фундаментів й спорудження на їхньому місці подібної копії не за конструкцією, а за виглядом. Перша фаза будови — це забиття крізь наявні фундаменти сталевих палів-таранів довжиною 30 м та силікатизація основ, тобто заливка під фундаменти рідкого скла з вуглекислотою, без уваги на те, що під підлогою, серед давніх фундаментів, є поховання, підземні ходи та лябіринти неоціненної історичної вартости. Доволі пригадати, що під Успенським собором поховано багатьох відомих свого часу людей, серед них засновника собору Феодосія Печерського, воєводу Яна Вишатича, сучасника Ярослава Мудрого і співрозмовника Нестора-літописця, литовських князів Ольгердовичів — Скиргайла і Володимира, відбудовника храму князя Семена Олельковича, князя Константина Острозького, проствітителів Захарію Копистенського та Інокентія

Плян Успенського собору Печерської лаври (Темною лінією позначені фундаменти XI ст., ясною бароккові поширення XVII ст.
З лівої сторони фундаменти Іванівської хрещальні)

Гізеля. Лише за останній час виявлено поховання Євпраксії, сестри князя Володимира Мономаха. Силин зазначає, що тут, крім дорогих історичній науці поховань, на різних глибинах є не виявлені ще підземні храми, каплиці, печери, ходи, сховища та інші споруди — пам'ятки підземної архітектури та інженерної майстерності. Найімовірніше саме на цьому терені можуть зберігатися надзвичайні художні та інші наші культурні цінності. Навіть давно розшуквана бібліотека Ярослава Мудрого або інкунабули митрополита Петра Могили чи діяча української середньовічної культури Єлисея Плетенецького.

Поруч з безпосереднім нищенням сталевими палями залишок фундаментів собору існує небезпека викликання тріщин у сусідніх не менш цінних історичних будівлях динамічними стусанами і вібрацією, як рівнож зрушення ґрунтів пагорба, на якому розміщена Печерська лавра. Про брак стабільності ґрунтів на території Печерської лаври вже раніше писав Н. Юрченко у статті "Провали і аврали" в *Робітничій газеті*,⁴ наводячи дані про провали, осіди та тріщини і недостатнє дослідження та закріплення підземних ходів. Про перспективу катастрофічних наслідків та ймовірну загрозу геологічного зсуву Лаврського комплексу пише також у листі до *Літературної України* доктор мистецтвознавства і провідний

науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Л. Пархоменко. Він питає: "Невже так легко забувся жорстокий урок безвідповідальності, що обернувся чорнобильською трагедією? Хіба можна спокушати ще й у царині історичних пам'яток?"⁵

Наприкінці минулого року вже забито 24 палі. Силин вимагав негайного припинення на території собору будь-яких робіт, за винятком архітектурно-археологічних та інженерно-геологічних досліджень.

Чи існують інші альтернативи?

В *Літературній Україні* з'явилася стаття під заголовком "Охороняти чи зберігати?"⁶ Петра Толочка, члена Академії наук УРСР, який боронить "пальовий варіант" на протилежність до "стрічкового", тобто підсилення фундаментів залізобетонними стінами шириною на півтора метри. Для цього потрібно обкопати з двох боків наявні фундаменти, що в дійсності означає втрату всього культурного шару в середині собору та значну частину довкола. Хоч Толочка повністю не задовольняє жадний зі згаданих варіантів, він згідний вибрати менше зло — "пальовий варіант". Толочко остаточно відкидає наявний третій варіант — побудувати собор на старих фундаментах. Він називає розмови про третій варіант "просто нечесними" і твердить, що археологічні дослідження показали фундаменти 17-18 ст. взагалі непридатними для зведення на них стін. Давноруські збереглися краще, але також недостатньо. У північнозахідній частині собору їх зруйновано вибухом; а у південнозахідній просіли ще 13-14 ст., після чого їх зміцнено потужними контрфорсами. Отже, так чи інакше треба підсилювати фундаменти.

Не так думає Силин. Він каже, що проведені Інститутом археології Академії наук УРСР влітку 1986 р. дослідження підмурків собору підтвердили збереженість древніх фундаментів і цілковиту придатність для навантаження їх відновленою спорудою. Біда в тому, що навантаження в Силина не таке, як у Толочка. Силинів собор мав би бути легший від підірваного, бо, на його думку, немає потреби відбудовувати старі, тяжкі, по-візантійському збудовані стіни. Можна вжити нові легкі матеріяли, але головне, щоб собор мав вірогідну зовнішню подібність. Тут суперечка про відбудову собору виходить з підземелля на видиму частину.

"Нам не потрібна бутафорська новобудова на голому місці, справжню вартість може мати лише синтез документальної основи з тактовими відтвореннями образу надземної частини собору" — пише в листі до редакції *Літературної України* зацікавлений справою киянин інженер Т. Козак.

З поглядом Козака годі не погодитися. Все таки, як бачимо,

Руїни Успенського собору Печерської лаври (фото 1942 р.)

відтворення собору пов'язане з великими труднощами — технічними і стилевими, та, як залякує Толочко, треба вважати, щоб "... не поховало живу справу відновлення Успенського собору, себто, по суті, всього Києво-Печерського архітектурного ансамблю".

Для повнішого розуміння справи реставрації собору треба зупинитися на історії його будови.

Будову Успенського собору почав Феодосій Печерський за допомогою князя Святослава Ярославича, який власноручно поклав наріжний камінь собору. Собор збудовано за клясичним візантійським взірцем — прямокутне в плані приміщення всередині розділене стовпами на три нави, закінчені апсидами, на чотирьох стовпах і на стінах скріплених пілястрами спиралися арки — склепіння різних форм і обрисів. Споруду завершував один барабан, перекритий куполом. Собор збудовано з непокритої тинком подовгастої плінфи, і він мав суворо-аскетичний вигляд. Поруч, з північного боку собору, стояла мала церковця — Іванівська хрещальня, побудована в кінці 11 ст. Оздобу собору закінчено 1089 р. В центральній частині його прикрашено мозаїками, а в інших частинах фресковим розписом.

1230 р. сильно пошкоджений землетрусом Успенський собор відбудовано і незабаром зруйновано 1240 р. під час навали орди хана Батия. Київ перебував під монгольською окупацією 80 років і собор відбудовано аж 1470 р. Семеном Олельковичом Слуцьким, намісником литовського князя в Києві.

Протягом наступних століть Успенський собор поновлювали та

переробляли. В 17 ст. замість однієї заокругленої візантійської куполи додали сім барокових бань та значно поширили об'єм собору двома навами, по одній з південної та північної сторони. Іванівська хрещальня стала інтегральною частиною нової північної нави. Пожежа 1718 р. залишила з храму самі стіни та склепіння. Його відбудовано в 1722-1729 рр., а в 1896-1899 рр. проведено ґрунтовний ремонт.

Це тільки дещо з довгої історії Успенського собору і то тільки про його структуру, бо під сучасну пору немає плянів відтворити його інтер'єр, хоч історія його оформлення така ж цікава й можливо бурхливіша. Всі відбудови, поновлювання та поширювання — це історичні свідчення, які вплинули на остаточний характер будівлі, які треба обов'язково взяти до уваги під час відбудови. За час своєї бурхливої історії собор перетворився з суворої візантійської структури на краший зразок козацького барокко. Особливо цікаві барокові ліплені оздоби на фасадах собору. Відбудувати Успенський собор у його первісному візантійському вигляді немає жадного глузду. Силян підкреслює у своїй, згадуваній тут, статті, що за аргументованою думкою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і вчених "цю пам'ятку буде відтворено в стилі українського барокко XVII-XVIII століть, коли його високохудожніх форм набули всі споруди Лаври. Таким чином, реставратори повинні повернути соборові той образ, який він мав до його знищення в 1941 році". Це все, що нам вдалося довідатися з радянської преси про проєктований вигляд відбудови. Правда, є ще натяки:

Відродиться храм Успіння, стане який він був? Явиться образ. Дослідники провели величезну роботу, встановлюючи зовнішній та внутрішній вигляди собору — за кольоровими ескізами академіка Ф. Солнцева та художника О. Лакова (початок ХХ століття), детальними описами собору, що збереглися в архівах бібліотеки АН УРСР, з використанням сучасної стереофотограметричної техніки.⁷

На користь рішення відтворити собор у такому вигляді, в якому він був напередодні висадження, говорить також сьогодні голосний "енвіронментальний" підхід. Києво-Печерська лавра, яка виникла ще 1051 р. на схилах високого правого берега Дніпра, складається з трьох архітектурних комплексів — Верхньої лаври, Близніх та Дальніх печер — і творить одну архітектурну цілість. Хоча центральна будова Лаври — Успенський собор і найстаріша вціліла пам'ятка з Княжої доби Троїцька Надбрамна церква становили пам'ятки будівництва 11-12 ст., їх перебудовано в стилі козацького барокко так, що вся Лавра творила одну стилеву цілість. Ту

цілість доповнювали церква Всіх Святих на Економічних воротах, дзвіниця, одна з найкращих веж Східньої Європи, побудована в 1731-1744 рр., та інші монастирські будівлі. Відбудувати Успенський собор з червоної плінфи з одією вежею, яким він був у Княжу добу — значить захитати "енвіронментальну" єдність бароккової панорами. Логічною розв'язкою може бути лише пропонуване Українським товариством охорони пам'яток історії та культури повернення цій панорамі Успенського собору з його сімома золотими барокковими куполами, що поруч по-варварськи знищеного Золотоверхого Михайлівського собору творили відомий і прославлений на весь світ *Золотоверхий Київ*.

Здається, таку логічну розв'язку не можна оспорювати. Одначе, не так говорить досвід недавноминулого. Після війни найінтенсивніші реставраційні роботи на Україні проведено в Чернігові — Борисоглібського собору в 1952-1958 рр., Колегіюму 1950-1954 рр. та П'ятницької церкви, відбудову якої завершено 1962 р. Всі ці будівлі були свого часу частиною найкомпактнішої архітектурної бароккової панорами в Україні. На порівняно невеликій відлеглості тут розміщено, крім згаданих будівель, ще Спаський собор, будинок Якова Лизогуба, Катеринівську церкву, Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі. Найбільше пошкодженою під час війни була П'ятницька церква — у червні 1941 р. пожежею під час німецького бомбардування та 16 вересня 1943 р. від вибуху бомби. П'ятницьку церкву, названу на честь покровительки торгівлі св. Параскеви П'ятниці, збудував у кінці 12 та на початку 13 ст., правдоподібно, відомий будівничий Петро Милоніг; за легендою, вона відіграла важливу оборонну роль в жовтні 1239 р. під час нападу монгольських орд на Чернігів. У 17 ст., ймовірно за участю відомого архітекта Івана Зарудного, П'ятницьку церкву перебудовано в стилі козацького барокко зі стрункими фронтонами й багатопверховою банею. Після знищення П'ятницьку церкву відбудовано за проєктом видатного московського архітекта Петра Барановського не в стилі козацького барокко, як цього можна було сподіватися, а в здогадуваному первісному вигляді. Така ж історія Борисоглібського собору, побудованого 1120 р. й перебудованого в стилі козацького барокко. Теперішній вигляд собору — це перебудова за проєктом архітекта Миколи Холостенка, що мала б віддавати знову ж таки первісний вигляд.

У згадуваній тут статті "Охороняти чи зберігати?" Толочко ставить за приклад, гідний наслідування, відбудови, проведені в Чернігові під керівництвом Барановського і Холостенка. В той самий час, коли це число *Сучасности* дійде до рук читача, Толочко має говорити на тему "Місця молитви у Києві під час князювання Володимира Святославича" на конференції, присвяченій культурі

Київської Руси в МакМастерському університеті у Гамілтоні в Канаді, 1-2 червня 1987 р. Тому, як читаємо про намагання відбудувати Успенський собор, боїмося за новий вигляд його гордих золотих бань, стрімких фронтонів і пишних порталів.

Обговорюючи відбудову Успенського собору, слід зупинитися на обставинах, які довели до його руїни. Дивує, чому цю тему не обговорюють в Україні, бо вона становить одну з "білих плям", кажучи словами Горбачова, в історії Києва, Радянської України та всього СРСР.

Загальновідомо, що 19 вересня 1941 р. Київ перейшов у руки німецького окупанта.⁹ Радянська армія, відступаючи з міста, постаралася замінювати всі головні будови міста, а особливо головну вулицю Хрещатик та історичні пам'ятки, в тому числі Печерську лавру. Очевидці розказують, що за день перед відступом Червоної армії з міста Лавру оточили війська НКВД. Люди бачили лише вантажні авта, що в'їжджали та від'їжджали. Очевидно, тоді замінювали Лавру. Після того сторжу забрано. Тоді також пляновано замінювати собор св. Софії. На територію городка, де міститься собор, заїхала автомашина з вибуховими речовинами для мінування. Врятування собору св. Софії треба завдячувати героїчній відвазі Олекси Повстенка, директора Музею Софійського собору, якому вдалося переконати військовика про безглуздя такого вчинку. Вже вночі з 17 вересня 1941 р. почалися в місті страшної сили вибухи. Вдень 18 вересня 1941 р. підірвано мости через Дніпро. Згодом, 24 вересня 1941 р., почалися в Києві вибухи в центрі міста. Пожежа лютувала півтора тижні, підсилювана вибухами часових мін.

Радянська влада, відступаючи з Києва, залишила в місті досить велику групу диверсантів, початковим завданням яких було підривати вже заміновані, але ще вцілілі будови. Керівником всього радянського підпілля в Києві був росіянин-комуніст Володимир Кудряшов, якого в червні 1942 р. випадково викрито, заарештовано та розстріляно. До своєї смерті він керував всіми діями радянської агентури в Києві та околицях. З першого дня німецької окупації міста "кудряшовці" почали займатися підпалюванням та підриванням різних споруд в Києві та знищенням окремих німців, за що німецька влада жорстоко мстилася на місцевому невинному українському населенні.

Того самого дня, коли німці зайняли Київ, вони відразу поїхали в Лавру й почали дзвонити на знак перемоги. На стінах, які огороджують Лавру, поставили гармати в напрямі Дніпра, а гарматну obsługу розмістили в келіях ченців. Початий рядовими вояками грабунок музеїв негайно припинило німецьке командування. Грабунок був призначений для інших — в жовтні німці вивезли з Лаври все, що мало якусь вартість, включно з мармуро-

вими підвіконниками собору. Все це перевезли до Дрездену, який пізніше зазнав бомбардувань і спалення від американських і англійських повітряних налетів.

В листопаді 1941 р. Леонтій Форостівський, пізніше голова Київської міської управи, виявив на Сінному базарі "кудряшовську" летючку, в якій були погрози підірвати раніше заміновану Лавру. Цю летючку Форостівський передав негайно тодішньому голові Київської міської управи Володимирові Багазієві, якого пізніше 1942 р. заарештувало та знищило Гестапо. Багазієв передав летючку німецькій владі з проханням розмінувати Лавру та не допустити до її знищення, але німці, очевидно, не мали наміру рятувати Лавру та вичікуванням начебто запрошували "кудряшовців" її підірвати.

З недавно оприлюднених документів німецької розвідки довідуємося, що президент Словаччини Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. і завітав до Ларви. Там він зі своїм почтом приблизно в полудень провів одну годину. Вже після його від'їзду в середині Успенського собору стався невеликий вибух. Вартові помітили трьох утікачів. Вони їх застрілили. Ймовірних злочинців неможливо було ідентифікувати — на їхніх тілах не знайдено ніяких документів. Кілька хвилин згодом стався великий вибух, який зруйнував увесь собор. Німецька розвідка звужує цілу подію до невдалого замаху на життя свого словацького коляборанта.

Інші розказують, що перший вибух відбувся на стінах, де стояли німецькі гармати, від чого частина старих стін завалилася, мабуть, не зробивши нікому з обслуги шкоди. Не встигли німці опам'ятатися, як пролунав ще один вибух, цим разом біля воріт, де радянські війська мали склад амуніції та, правдоподібно, там її залишили. Від іскор, що летіли навкруги, почали горіти наколишні будівлі. Німці поспіхом витягали свої гармати з монастиря та пробували гасити пожежі, але не було досить води. Від третього вибуху затряслася земля. Він був у середині Успенського собору. Але храм витримав його. Після короткої перерви, такої самої, яка була після підірвання німецької комендатури в "Гранд-готелі" на Хрещатику, пролунав з собору ще один вибух такої страшної сили, що цегли летіли на весь Печерськ. Храм завалився. Уся територія монастиря покритася відламками мозаїк, фресок, іконостасів і палаючими сторінками старовинних рукописів. З величавої будови залишилася лише одна стінка та одна бічна баня.

Немає жадних сумнівів, що висадження Успенського собору довершили "кудряшовці" мінами, що їх заздалегідь заклали радянські війська під час відступу. Сам Кудряшов був посмертно "удостоєний" звання героя Радянського Союзу. Нерозв'язаною загадкою лишається питання, чому німці, попереджені про

наявність в Лаврі мін, не виявили бажання їх усунути. Альберт Шпеер, міністер і дорадник Гітлера, помилившись в тому, хто підірвав Лавру, влучно розгадав причину доконаного злочину. У своїх споминах *Усередині Третього Райху* він пише: "Я застав купу румовищ на місці однієї з найславніших церков Києва. Мене поінформовано, що в ній вибухнув радянський склад пороху. Пізніше я довідався від Геббельса, що церкву навмисно висадили в повітря за наказом Еріха Коха, Райхскомісара України — ідеєю було знищити цей символ української національної гордості".⁹

1. Іван Дзюба, "Нарбут... для нарбутознавців?", *Літературна Україна* (Київ), 25 грудня 1986.

2. Олесь Силин, "Відновлюючи, не нищити!", *Літературна Україна*, 4 грудня 1986.

3. Ольга Кобець, "Заповідано на віки", *Київ* (Київ), 9 вересня 1986.

4. Н. Юрченко, "Провали і аврали", *Робітнича газета* (Київ), 12 листопада 1986.

5. Цей лист та інші наведені в цій статті листи взято з "Читацького четверга", *Літературна Україна*, 16 квітня 1987.

6. Петро Толочко, "Охороняти чи зберігати?", *Літературна Україна*, 12 березня 1987.

7. Олександр Климчук, "На теренах смиренних", *Україна* (Київ), 41, жовтень 1986.

8. Опис висадження Успенського собору зроблено на основі таких джерел: В. Скуйбіда, "Київ в роках 1941-1943", *Вісті Братства кол. вояків 1 УД УНА* (Нью-Йорк), березень-квітень 1956; Леонтій Форостівський, *Київ під ворожими окупаціями* (Буенос-Айрес: В-во Миколи Денисюка, 1952); Володимир Січинський, *Історія українського мистецтва* (Нью-Йорк: Наукове Товариство імени Шевченка в Америці); А. Anatoli (Kuznetsov), «Babi Yar», (Нью-Йорк: Pocketbooks, 1971).

9. Albert Speer, «Inside the Third Reich» (Нью-Йорк, 1971).

КОНФЛІКТ ПОКОЛІНЬ СЕРЕД РАДЯНСЬКИХ МАРКСИСТІВ

Люїс С. Фосер

Не маю наміру зазіхати на "теренового знавця" — спеціаліста Радянського Союзу, хоч роками перечитував літературу, що стосувалася до радянського суспільства та його ідеології. Кілька років я ходив на курси російської мови і засвоїв її, хоч і не без заїкування.

Їдучи до Радянського Союзу, я мав надію вступити в дискусії з філософами, соціологами та студентами, говорити з ними, поки їхні сумніви й досліди ще не *заглушили* редакторські комітети, адміністратори та бюрократи. На мене чекало відкриття, що в Радянському Союзі потрібно місяць, а то й більше часу для пізнання того, чого можна навчитися в Японії протягом тижня. В Японії, для прикладу, ви можете зустрітися без проблем із різнорідними фракціями Зенгакурен, тоді як у Радянському Союзі мої зустрічі зі студентськими гуртками вимагали уважної стратегії. Коли професори-марксисты в Японії говорять з вами про розгалуження їхніх напрямів цілком відкрито, для радянських професорів потрібно вже з першого слова заманіфестувати свою однозгідність у питаннях діялктичного матеріалізму навіть і тоді, коли розбіжності в їхніх поглядах очевидячки межують з дисидентством і роздирають ідеологічну мантию по швах.

На протязі чотирьох з половиною місяців я розмовляв з понад 150 радянськими філософами й соціологами не менше, як годину, а то й п'ять годин з кожним. В Інституті філософії Академії Наук СРСР у Москві я читав п'ять лекцій гурткам працівників-дослідників в кількості від 20 до 50 осіб. Їздив я й до Ташкенту для розмов в Інституті філософії й права в Узбекистані й до Тбілісі для довгих дискусій з науковцями філософського інституту. В Ленінграді я зацінався з проєктами соціологів, що працюють при лабораторії суспільних дослідів. Та найбільше вчився я в дискусіях із радянськими філософами, які висловлювали заперечення й ставили питання на моїх лекціях. Свою першу лекцію я читав про розвиток прагматизму Джона Дюї. Слухачі склалися переважно з причетних до секції Інституту буржуазної філософії та соціології. Запропонував я цю тему з надією, що це дасть мені змогу показати те, що я вважав за недомовлення й перекручення радян-

З англійської переклав *Петро Балей*.

ськими ідеологами американської філософії. Дискусія показала, як тяжко для них підійти до історії ідей в емпіричному дусі, виходячи з позицій радянської ідеології. В останні хвилини лекції я звернув увагу на довідки в радянських книжках про Дюї, як про філософа американського імперіялізму. Дюї, говорив я, починаючи з його політичних писань, критикував усі імперіялістичні ідеології. Свої есеї в 1902 р. про дикунський розум, він спрямовував проти расистського імперіялізму у висліді еспансько-американської війни; він жив у Китаї протягом двох років і був свідком руху Четвертого травня в 1919 р.; написав цілу серію важливих статей в обороні протиімперіялістичної програми; критикував американський імперіялізм у Мехіко; його особисто запитала Надія Крупська, здогадно на доручення Леніна, для допомоги в організації радянської освіти; він відвідав Радянський Союз у 1928 р. й написав серію теплих, ентузіастичних репортажів про радянський експеримент. Врешті, говорив я, радянські атаки на Дюї як імперіялістичного філософа почалися щойно в середині 1930-их років, коли він критично поставився до московських судових процесів і чисток.

— Ви ж самі — говорив я, — дійшли, врешті, до переконання, що стосовно до тих процесів мав рацію Дюї, а не Сталін.

Молоді філософи в аудиторії слухали уважно й не заперечували моїх зауважень. Але голова дискусії перестеріг кожного не забувати, що все це мої "приватні переконання"; щоб вони мали на увазі, що Дюї підтримував Троцького, і що Троцький намагався реставрувати капіталізм у Радянському Союзі. Це було подивугідне! Присутні не були ж неуками, це були радянські вибранці для слідкування за думками Заходу, але всі вони підкорялися такому безглузду.

Коли питання про мої відкриття та методику вичерпалися, слово взяв радянський авторитет в американському прагматизмі, Юрій Мелвіл.

Він рішучо стверджував, що Дюї таки був філософом американського імперіялізму, а всі ті факти, що я навів, тривіальні, бо "об'єктивно" Дюї підтримував імперіялізм. Він навів з американської книжки цитату, в якій було сказано, що Дюї став антикомуністом задовго перед тим, як це стало модним (на Заході).

Я переконав голову сходин дати мені кілька хвилин для відповіді (у звичаях комуністичної партії давати останнє слово її речників).

Я звернув увагу на те, який "догматичний марксист" той, що виступав передо мною, що його догматизм не міг поступитися навіть перед деякими фактами й підсилив його віру в те, що Дюї "об'єктивно" був таки філософом імперіялізму, а слово "об'єктивно"

я вжив не для доказу, а тільки, щоб достосуватися до догматичних упереджень (з боку залі, де сиділи молодші, прокотився регіт).

Тоді я попробував показати, як історія американської філософської думки не підтвердила Марксової формули, що матеріалізм є прогресивною філософією, а ідеалізм реакційною. Трансценденталізм, наприклад, був філософією найрадикальнішої групи реформаторів в американській історії — мешканців Нової Англії, які перед громадянською війною присвятили себе соціалістичним рухам і боротьбі проти невольництва. Колись, говорив я, також і я був марксистом, але на підставі досвіду й філософських та соціологічних студій я переконався, що є докорінні обмеження в марксизмі.

Було б тяжко перебільшити той стан, до якого сталінська ера довела первісну філософію та суспільні науки й наслідки якої залишаються надалі. Суть філософської традиції підтримки та продовження дискусії (тут) не існує. Запитав я одного молодого філософа, чи не міг би він назвати добру історію радянської філософської думки, докинувши зауваження, що в США ми маємо кілька історій американської філософії. Він, подумавши, відповів, що такої історії радянської філософії не існує. Причина, сказав він, дуже проста: нема потреби в цьому, бо — на відміну від Америки — нема тут різних ідейних напрямів; кожний працює в межах марксистської філософії. Це підказувало думку, що філософське життя в тій країні таке нецікаве, що не заслуговує на писемне реєстрування; для чого заходитися біля писання історії про обговорювання й пояснювання *правди*, про яку вже досить ясно написали Маркс і Ленін? Молодий філософ додав ще, що розвідку про філософію ще за ленінського періоду було підготовано для шостого тому колективної історії філософії, але та праця зазнала стільки критики, що й не дочекалася виходу в світ. Очевидно, мовчанка про знищення покоління радянських мислителів ще й надалі тут виправдується.

Випадак, що трапився під час дискусії над моєю другою доповіддю про "соціяльні науки", продемонстрував яскраво офіційне викреслювання радянської філософської минувшини. Я обговорював матеріял, що його опубліковано наступного місяця в книжці *Науковий інтелектуал*. У відповідь на питання, я сказав, що не погоджуюся з умоглядним марксистським есеєм у цій ділянці. Хтось запитав, котрий есей я маю на думці. Я відповів, що це стаття радянського науковця Б. Гессена "Соціяльні та економічні корені ньютонівської «Principia»" опублікованої 1931 р. в книжці під назвою...

Тут голова зборів глянув на мого перекладача й невимовлене порозуміння між ними підштовхнуло перекладача зупинити мене на слові:

"Ми нічого не знаємо про цього автора. Його ім'я мені невідоме".

Голова підтакнув. Я глянув оком по аудиторії: ні слова, ні єдиного запитання про радянського автора, якого я згадав. В кожному нормальному гурті вчені були б зацікавлені послухати докладне пояснення про важливий, занедбаний есей з-під пера їхнього земляка. Але їх упереджено одним поглядом: не питай про ту людину! Без сумніву, з книжкою *Наука на роздоріжжі* були знайомі обидва — голова зборів і перекладач; вступна стаття належала й досі nereабілітованому Ніколаю Бухарінові, а сам Гессен пропав, очевидно, у сталінську добу. Їхні імена ще й далі огорнуті колективним придушенням радянської пам'яті і радянські науковці застерігаються покликатися на їхні праці.

Моя третя лекція була про "Сучасну американську думку". Вибрав я цю тему, бо хотів підкреслити величезну різноманітність в американській філософії, що я називав "законом спектру", згідно з яким розгалуження філософських думок буде, в першу чергу, вислідом розбіжностей в індивідуальному темпераменті та в "законі крил", згідно з яким кожний філософський рух має тенденцію переходити в праве крило, в ліве і в центральне, будь це прагматизм, ідеалізм чи матеріалізм. Говорив я про різницю між поколіннями в американській філософії, що старші філософи були ідеалістами, реалістами чи прагматистами; середнього віку — натуралістами або позитивістами, а наймолодші — екзистенціалістами або звичайними балакунами; висувалася мною думка, що в звичайних умовах такий філософський спектр виявився б і в Радянському Союзі і що це є типове для суспільств, де на філософську думку немає тиску ззовні.

На тому ж зборі під час дискусії мені відразу кинули виклик пристосувати ці закони до радянської філософії. Коли я це зробив і вказав на виникнення різnorodности, яку я помітив серед радянських філософів, мені сказали, що кілька тижнів дискусій не є достатньою підставою для такого судження: всі радянські філософи є діалектичні матеріалісти. В міру того, як з бігом місяців дискусії проджовжувалися, мені шораз ставало ясніше, що й справді різnorodність суперечних філософій минається в Радянському Союзі і що всі вони розміщені під рубрикою: "діалектичний матеріалізм" нестійкого зрівноваження. Диктаторська влада, а не інтелектуальне домовлення, накладає ярмо запланованої ідеології на непокірні темпераменти. Проте, навіть у межах накиненої віри можна доглянути прояви закону спектра. В Радянському Союзі існує двійник для кожного філософського напрямку в Західній Європі й Америці. Коли б усунути заплановану ідеологію, можна б сподіватися розквіту тих філософських напрямів.

Серед філософів молодого покоління я відкрив три головні відгалуження: науковий реалізм, екзистенціалізм і прагматизм.

Наукові філософи, за моїм визначенням, є "науковими реалістами", тобто їхній "матеріалізм" — це звичайна віра в сутність фізичного світу. Вони своєю проблематикою й читанням намагаються наздогнати все те, що було центральною проблемою американської філософії тридцять років тому. Я пізнав гуртки, які, наприклад, студіюють такі твори Бертрана Рассела, як *Введення до математичної філософії* і дещо новіше — *Людське знання*. Їх інтиригують концепції "структури" та "ізоформізму" й вони частенько вживають термінологію Рассела про те, наскільки побудова фізичного світу може відкриватися людині. Вони схильні відкинути теорію Енгельса про відчуження як "віддзеркалення" світу, бо це скидається в їхніх очах на "магічне дзеркало". Для них основне значення "віддзеркалення" — це "ізоформізм". Після всесоюзної конференції в питаннях кібернетики в березні, говорили, що академік Мітін, сталінський сторож ортодоксальної філософії, був змушений визнати, що може бути дещо з правди в символічній теорії про знання, проти чого полемізував Ленін. Один із учасників зауважив:

"Якби сказати десять років тому про «символи» — це викликало б голосну репліку: «ідеалізм». Якщо не буде війни, прогресивні сили проявлять себе".

Група наукових реалістів має приятні політичні стосунки з радянськими екзистенціалістами, тобто вони вважають їх "моральними людьми". Проте, вони не дають екзистенціалістам високих оцінок з філософії, бо вони, на їхню думку, не порвали ще з гегельянською концепцією про те, що суперечності можуть існувати в дійсності.

Що характеристичне для радянських екзистенціалістів?

В першу чергу вони воліють студіювати гуманістичного Маркса з *Економічних і філософських рукописів*, Маркса концепції відчуження. Як висловився один професор, "Вони цікавляться Марксом, коли він не був ще марксистом". Коли ж я підтвердив, що це точнісінько так, що вони дають перевагу тому Марксові, який не був ще марксистом, він бовкнув: "Вони дійдуть до марксизму". Радянські екзистенціалісти займаються проблемами свободи й етики, які видворено зі свідомости під час сталінської доби; їх більше обходять вартості, що скаладають життя індивіда, ніж тактика ідеологічної боротьби клас. Вони залюбки читають таких авторів, як М. Бердяєв, В. Соловйов, а також цікавляться Фройдом. Вони знаходять німецьку екзистенціальну філософію цікавішою, ніж американську, і почувають себе ближчими духові німців, ніж американців. Кажуть, що німці глибші принаймні у формулюванні

проблем навіть і тоді, коли не мають для них розв'язки. Американців уважають за пропонентів здорового глузду і, порівняно, за поверхових.

Обидві групи — наукові реалісти та екзистенціалісти знаходяться в таборі "антидогматиків".

"Догматики", — говорив мені молодий філософ, — це колишні люди, аморальні, які побоюються, що логічні методи здемаскують їхні безглузді доктрини".

"В якому сенсі, — запитав я, — вони аморальні?"

"Вони аморальні в своїй щоденній практиці, — відповів він; — вони намагаються подолати своїх ворогів адміністративним порядком. Коли особа є в стані щось доказати, їй не потрібно нелегальних метод".

Наукові реалісти й екзистенціалісти вважають одне одного "соціально-прогресивними", бо обидві групи опираються догматизмові сталіністів. Цей факт їхньої політичної єдності є, можливо, частиною доказу проти історично-матеріалістичної теорії про ідеї, бо ж на перший погляд їхні несуттєві розходження у філософії не знаходять розрізнювального відповідника в їхній політиці, що й справді може бути початком філософії й кінцем ідеології в Радянському Союзі.

Люди при владі, з ідеологічних причин, не перестають покликатися на діалектичну логіку, тоді коли прихильники математичної логіки доказують, що розвиток радянської технології в автоматизації та комп'ютерах вимагає їхньої дисципліни. Технологія воює з ідеологією. Тож молоді вчені, що досліджують логіку, деклямують *Principia Mathematica* з тим самим релігійним захопленням, з яким американські випусники університетів зустрічали логічні заковики тридцять років тому. "Догматики" побоюються математичної логіки передусім з такої причини: вони відчують, що це веде до захоплення ясністю думки, а вони зовсім не втішаються перспективою, що інструмент логіки міг би зондувати словесні трафарети та ідеологічні гасла.

Математичний відділ підсилив загальне замішання в 1962 р., ухваливши резолюцію, запропоновану його логіками, щоб катедру логіки при філософському факультеті ліквідувати. Коли молодий логік-філософ Зінов'єв обороняв свою тезу, це викликало, як мене інформували, "бухливу" сесію між діалектичними і математичними логіками. Зінов'єв та його товариші-логіки пробують іти шляхом ідеологічного неутралітету; вони доказують, що їхня праця торкається особливих проблем. Наприклад: "Коли ви пробуєте показати, що в системі Аккермана деякі формули не підлягають експериментальній перевірці, тоді неможливо сказати, чи хтось є діалектичним матеріалістом, чи ні".

Інший логік підкреслює, що коли він робив огляд праці католика Лукасевича, він критикував останнього за його погляди на детермінізм, але розрізняв між його досягненнями в логіці та загальними філософськими ідеями. Таким чином логіки сподіваються вийти цілими з ідеологічного змагу, меніфестуючи непричетність логіки, як до філософії, так і до ідеології.

В основному, радянська думка опинилася на роздоріжжі між офіційним ідеологізмом і вільною філософією; а невисловленим завданням вільної філософії в Радянському Союзі є критика ідеології.

Між радянськими екзистенціалістами можна натрапити на незвичайні явища звернення до Біблії в пошуках метафори та стимулу в дослідженнях людських проблем. Зосереджені над станом долі індивіда й досягненнями його свободи, вони вишукують лексику, яка не мала б нічого спільного ні з "клясою", ні з "масою", ні з "партією", а тільки з гуманністю та з людиною як особистістю.

Візьмімо, для прикладу, молодого філософа Юрія Давидова, автора книжки *Праця і воля*. Всупереч сталінським ідеологам, він не заперечує факту існування "відчуження" в радянському суспільстві:

"Це ж лицемірство говорити, що цю проблему вже вирішено в сучасному радянському суспільстві", — заявляє він одверто. З його погляду, це є спільною проблемою як капіталізму 20 століття, так і радянського суспільства; це виринає в кожній спільноті, це централізоване плянування грає вирішальну роль. Ця проблема вже давно була б предметом дискусії (в Радянському Союзі), стверджує він, "але культ особистости" знищив традиції радянської філософії". Як марксист, він відкидає підхід екзистенціалістів Заходу: "Екзистенціалізм не є ні внутрішньою еміграцією, ні донкіхотством". Проте, він признається, що заклопотаний "проблематикою", що її поставили екзистенціалісти. У філософії — це формулювання проблеми, це визнання, що нове питання виринуло, яке часто зумовлює виникнення нового руху; сама ж проблема може переростати методи людської розв'язки.

Біблійна метафора рясніє в розмові Давидова. Він вияснював мені, що не вживає (поняття) волі в гегельянському сенсі як "розпізнання конечности"; він пояснює це засобом ілюстрації: "Коли в Біблії сказано, що Авраам знав Сару, це не значить, що він був знайомий з нею; так само з моїм уживанням (слова) «воля».

В кінці нашої розмови я пригадав собі, що забув запитати про його вік. І коли я поставив це питання, він відповів:

"Достатньо зрілий, щоб піти на свою Голготу".

Понура метафора, що вказує на умови, в яких ведеться боротьба за волю в Радянському Союзі. З іншої okazji, а саме з нагоди святкування в інституті Міжнародного жіночого дня, я встрянув у дискусію з радянською жінкою-екзистенціалісткою. Ми дивилися на скетчі, поставлені співробітниками інститутської економіки — пісні, що прославляли жінок на мелодію "Mack the Knife" у виконанні ансамблю з восьми молодих людей, які цілком добре відповідали б студентській театральщині в США. Якось ми звернули розмову на Біблію й виявилось, що вона щирий дослідник Книги Іова: "Тут поставлено питання, чому добрі люди терплять. Бог не відповів Іову і в справжньому житті також на це немає відповіді", — сказала вона. За наших норм це було б цілком звичайне зауваження, але воно знаменувало значний філософський розрив з офіційним радянським тотальним псевдооптимізмом. Можливо, що незабаром з'явиться радянський Вольтер і напише нового *Кандида* про докторів пангльоссів, що ввічливо промовляють медоточивими фразами про те, як усе є історичною конечністю в цьому найкращому з усіх діалектичних світів.

Сьогодні екзистенціалізм у Радянському Союзі викликає більше загального інтересу до себе, ніж науковий реалізм. У дискусіях екзистенціалісти закидають, що коли б наукові реалісти хотіли зробити правдиві висновки зі своїх позицій, вони повинні б бути позитивістами. Однак, наукові реалісти заявляють, що вони визнають існування зовнішнього фізичного світу. Хтось може сказати у вигляді жарту: "Я є світ", або "Я відчуваю тільки свої враження", але це все залишається тільки жартом, бо, як висловився один науковий реаліст "вплив офіційної філософії робить розвиток у бік позитивізму неправдоподібним". Тож радянське відчуження не набере форми соліпсизму.

Очевидно, філософські моди серед молодих радянських мислителів не вичерпуються екзистенціалізмом та науковим реалізмом. Поважна група, особливо в соціальних дисциплінах, тяжіє в бік американського прагматизму. Догматики не перестають наполягати на тому, що прагматизм є формою суб'єктивного ідеалізму, але деякі молодші мислителі звертаються до студій Пірса та Дюї. Вони зацікавлені у в'ясненні такого двозначного поняття, як "практика". Як марксисты, вони дотримуються думки, що марксистська соціологія революції підтверджується на "практиці", але що це значить? Ми ж не маємо великої колекції революцій, які надали б значення частотам правдоподібностей, як підстави для звірення їхніх тверджень. Віч-на-віч перед рядом двозначностей на практиці, вони пропонують неясні розв'язки, що незвичайно схожі на логіку Дюї.

Старші марксисты-догматики, запопадливо обороняючи свою

доктрину, вживають всяку зброю проти "буржуазної філософії" до тієї міри, що впадають в еkleктицизм-ультрапозитивізм, бергонізм чи релятивізм. Одного дня на філософському семінарі в Тбілісі дискусія про "культ особи" підштовхнула мене на критику погляду Г. Плеханова на те, що коли б Наполеон не з'явився в свій час, тоді якийсь інший генерал доконав би майже тих самих подвигів. Це викликало догматичну репліку з боку спеціалістів з історичного матеріалізму, що марксизм займається тільки тим, що сталося, а не тим, що могло статися. А це ж був ультрапозитивізм і я певний того, що коли б промовець подумав, він не зайняв би такої позиції, але войовниче наставлення радянських мислителів доводить їх до жертвоприношення суворой методи на вівтар ідеологічної стійкості. При іншій нагоді в Московському державному університеті я був нагло поставлений віч-на-віч з марксистським варіантом сакраментального інтуїтизму. Ми дискутували еволюцію суспільних систем і співвідношення впливів радянських і американських систем на "відсталі" терени. Я зауважив, що закон про конечність еволюційних періодів (з Марксової ідеології) викинено і тепер маємо клявзулю апріорного домовлення, яка дозволяє втручання людей, щоб міняти еволюційні періоди, як, наприклад, у ствердженні: "Під умовою, що не буде зовнішнього втручання людини, феодальна система в Індонезії розвиватиметься за такими й такими напрямними". Московський професор історичного матеріалізму заперечив проти такого роду "розбирання речей на частини", бо це логічна січка. Треба дивитися на цілий історичний процес і схоплювати його загальний рух. Обороняючи марксистський закон про економічну еволюцію, професор був готовий говорити бергсонівською мовою.

При ще іншій нагоді в Ташкенті професор філософії пробував зупинити дискусію, кажучи, що вони мають свою методу, а я свою. Він не бачив недоречности в релятивізуванні марксизму.

Всі ці різновиди діалектичного матеріалізму в Радянському Союзі в пошуках собі підтримки вхоплюються за різні тексти Маркса, Енгельса й Леніна. Наукові реалісти апелюють до Ленінового *Матеріалізму і емпіріокритицизму*. Неодіалектики волюють цитувати з його *Філософських зошитів*. Схильні до позитивізму покликаються на місця з *Анти-Дюрінг*, де Енгельс говорить про заступлення філософії наукою. Історицисти цитують другу передмову до Марксового *Капіталу*, а їхні антагоністи цитують Марксового листа до Михайловського та з Енгельсових листів про історичний матеріалізм. Прагматисти люблять деклямувати Марксові *Тези про Фосрбаха*. Екзистенціалісти посилаються на *Економічні й філософські рукописи*. Коли ж почнеться бунт проти канонічних текстів?

Молодші соціологи потиху відкинули діалектичну методологію.

Згідно з Марксом, універсальних законів для соціальних наук немає, кожна соціальна система має специфічно свої соціологічні закони, а про спільний закон для різномірних соціальних структур і мови не може бути. Радянські соціологи під тиском своїх поточних дослідів були примушені відкинути цей діалектичний погляд. Наприклад, професор Харчев у Ленінграді прослідив, що кожне четверте подружжя живе в "ненормальних житлових умовах", і він доказує, що це явище спільне для всіх індустріальних країн. Нариклад, Франція зі своїми родинами, що живуть по готелях, в подібному стані. Я зауважив, що своїм висновком він ангажується в ревізійністичну діяльність, бо, згідно з діалектичним пунктом бачення, повинні бути окремі демографічні закони для капіталістичного суспільства й окремі для соціалістичного, а не спільний для обох індустріальних суспільств. Очевидно, Харчев заперечив, що він — ревізійніст; ревізійнізм, відповів він, був би тоді, коли стверджувати, що історія не знає поступу, чи перечити, що буття визначає свідомість, коли ж стверджується загальний закон шляхом конкретних дослідів, то це не ревізійнізм.

Так радянські методологи ревізують з ужитку діалектичну методу, не зважаючи на свої заяви про лояльність до неї. Подібно в Москві один дослідник знайшов зменшення в середніх розмірах міських родин, і то порівняльно більше, ніж в американських родинах. В кожному разі, він підтримує погляд, що загальний модель з подібною практикою контролю народжуваности з'являється в усіх індустріальних країнах, як у соціалістичних, так і в капіталістичних. Але якже тоді з атакою Маркса на мальтузіанські концепції, які спричинені специфічно капіталістичними умовами?.. На превелике щастя молодих радянських демографів, їм пощастило віднайти канонічний текст, лист Енгельса до Каутського з 1818 р., в якому визнається, що навіть комуністичне суспільство може "опинитися в потребі регулювати продукцію людських істот" і "шляхом плянування досягнути висліди, які вже продукуються спонтанно, без плянування, у Франції та в долішній Австрії".* Отож, у висліді цієї знахідки, вони почувають себе в праві твердити, що загальний закон і спільний демографічний модель для соціалістичних і капіталістичних країн не суперечать їхній філософії. Таким робом, довгий абзац про діалектичну методу в Марксовій другій передмові до *Капіталу* анульовано.

Але радянські філософи не можуть дозволити собі визнати в теорії те, що діється на практиці. Після моєї лекції про соціологію науки, під час дискусії, що розгорнулася, я твердив, що власна практика Маркса не відповідала його діалектичним догмам, бож

* Див. Marx and Engels on Malthus (Лондон, 1953), стор. 108-109.

він таки зформулював закони для "всіх клас", "всіх ідеологій", "всіх систем експлуатації".

Голова зборів В. Мшвенієрадзе, не червоніючи, заперечив, що Маркс будь-коли протиставився можливості загальних соціальних законів. Суперечності, говорив він, є мої, а не Маркса. Запотребований текст Марксового *Капіталу* з'явився перед головою для прийняття рішення проти мене, але після кількох клопітливих хвилин, голова не подав жадної інформації аудиторії. Пізніше, наодинці з ним в його кабінеті, я показав йому вельми яскраве місце в "Передмові". Розходження між публічними заявами й особистими переконаннями — в Радянському Союзі величезні.

Офіційна концепція філософії як ідеології ускладнює ідеологам розуміння природи американської філософії та суспільства. Вони переносять радянський модель в американську думку і розглядають американську філософію як різновид офіційної ідеології на зразок своєї власної. Зустрічався я з таким перенесенням багато разів. Наприклад, коли я доповідав про сучасну американську думку, хтось поцікавився про впливи таких католицьких філософських журналів, як *American Ecclesiastical Review*, *New Scholasticism*, *Thought*. Коли я відповів, що їхні впливи незначні, він вислухав мене дуже скептично і сказав, що в усякому разі президент Кеннеді був католиком і у висліді впливи католицької ідеології мусіли зрости. Я запевнив його, що, не зважаючи на вибори Кеннеді президентом, ніхто з моїх колег, наскільки я знаю, не читав названі журнали, а те, що президент був католиком, аж ніяк не вплинуло на навчання філософії в США; а коли це й мало будь-яке значення, я сказав би, що вибори Кеннеді радше зміцнили ліберальний, а не теологічний бік католицизму. Запитувач був спантеличений. У Радянському Союзі філософські погляди голови держави стають поглядами університетських викладачів, і йому було тяжко збагнути, що релігія американського президента аж ніяк не віддзеркалюється в американських університетах.

Найперше завдання радянських філософів в очах уряду є служити безпосередніми виконавцями в проведенні ідеологічної війни проти Заходу і проти ідеологічного "співіснування". Інститут філософії повинен був би, властиво, називатися інститутом ідеологічної війни. Секція буржуазної філософії й соціології, наприклад, вимагає від кожного дослідника підготувати авторитетне заперечення якогось представника буржуазної науки. Такі "ідеологічні вилазки" підготовляються проти Гуссерля, Гартманна, Сантаяни; проти німецьких реалістів, Вайтгеда, персоналізму, французького позитивізму; проти німецького неотомізму та Райнгольда Нібура.

Ця концепція про філософію як ідеологічну війну надихає тих, що це практично здійснюють, духом, який можна окреслити словом "протівізм". Слово "протів" (проти) — це найхарактеристичніше слово в радянських філософських есеях. Вони проти екзистенціалізму, проти прагматизму, проти реалізму, проти абстракціонізму, проти всього, що походить з буржуазного світу. Чи буде це біографія Маркса, чи трактат про буддизм, чи аналіза американської культури, десь до ідеологічного працівника звертається директор інституту чи голова відділу, керівник партійної організації, а то й редактори журналу, щоб він прозондував головну думку протівізму, що вже саме в собі показує, що дана праця допомагає у виконанні дорученої філософії ролі в семирічному пляні.

Цей протівізм розгалужений крізь радянську ідеологію в різних видах — вибір назви книжки, вибір дисципліни, добір аргументів. Молодий науковець говорив мені про книжку, яку він пише на тему появи еволюціоністів. Він хотів би назвати її "Людина і рух", але книжка вийде під назвою "Англійська і американська філософія в епоху імперіалізму". Інший автор-науковець, який переключився з сучасної філософії до студій античної азійської думки, щоб звільнитися від ідеологічного тиску, сказав мені, що правдоподібно доведеться йому піти на компроміс і досліджувати філософію Джавахарлала Неру.

Я зустрів подивугідний приклад протівізму в особі професора Соколова з Московського державного університету. Він недавно, загалом прихильно, рецензував мою книжку про Спінозу в журналі *Вопросы философии*, хоч і жалкував через мої ухили в бік "фрейдопозитивізму". Я згадав тоді, що один примірник тієї книжки я вислав прем'єрові Ізраїлю Бен-Гурінові, який відповів прихильним схвальним листом. Соколов не йняв віри:

"Як це може бути?" — говорив він. — "Ваша книжка проти юдаїстської інтерпретації Спінози. Як міг Бен-Гуріон написати вам прихильного листа?"

Я відповів, що Бен-Гуріон широко цікавиться філософією Спінози і я думаю, що він цінить мої студії за будь-яку наукову вартість, яку вони могли б у собі мати. Але Соколова не можна було переконати. Логіка протівізму говорила йому, що ізраїльський прем'єр повинен був виступити проти моєї книжки. Моє приятельське філософське листування з прем'єром порушило закони ідеологічної війни.

Мова протівізму войовнича, нацьковувальна, напаслива і в кінці залишається безглуздою літературною умовністю. Я зустрів усміхненого молодого автора, який вручив мені емоційно насичений памфлет *проти* Сіднея Гука (Sidney Hook). Я поглянув на автора й на сторінки памфлету й вирішив, що одне від одного було

відчужене. Він був противістом лише тоді, коли займався церемоніально-ритуалістичним закликанням якогось імени, яке насправді не було ім'ям, а тільки натяком на нереальний буржуазний привид.

Щобільше, радянські бюрократичні ідеологи оцінюють свою участь в міжнародних філософських і соціологічних зустрічах у суто противістському дусі. Одного дня я запитав адміністратора інституту, які радянські філософи братимуть участь у філософському конгресі в Мехіко, що наближався. Очевидно, радянський філософ не може сам вирішувати в тій справі; його мусить призначити керівництво Академії Наук і шойно тоді, після його призначення, йому дозволяють отримати звичайне запрошення й повідомлення, які отримують науковці індивідуально в усьому світі. Я висловив надію, що вислана делегація не буде під тиском тих офіційних осіб, які вже виступали на світових соціологічних конгресах. Адміністратор відповів просто й відверто, в дусі бюрократизму:

"Ви помиляетесь. Наша делегація мусить складатися з людей, які можуть приймати рішення. Можливо, ми матимемо деяких молодих філософів для товариства, але понад усе ми потребуємо досвідчених осіб, які можуть робити рішення".

Я зауважив, що на світових філософських конференціях не прийнято приймати рішення. Не зважаючи на це, Академія Наук СРСР розглядає такі конгреси як міжнародні ідеологічні сутички, в ході яких рішення про тактику треба робити на місці. Їхня делегація — не просто собі група окремих науковців, які вирішують цілком на власну руку брати участь і говорять від себе. Радянську делегацію організовано ієрархічно за системою ланцюгового підпорядкування. Делегація відбуває свої наради, на яких вирішують про тактику й на яких приймають рішення, проти яких позицій і з якими буржуазними мислителями будуть полемізувати найзавзятіше й до яких мислителів буде простягнуто руку ідеологічної дружби. Все це наскрізь в дусі противізму і вислідом цього є те, що здібніші науковці загалом залишаються вдома, тоді як бюрократи весело забавляються за кордоном.

Невгамовні шукання нової філософії проявляються в чисто добровільних студентських гуртках, які з'явилися в університетах. Це робиться за тихою згодою, що їхні дискусії будуть ширі та приватного характеру, яких не буде повторено перед зверхниками. Я познайомився з однією такою групою і знайшов у ній дивну мішанину політичного ідеалізму, з технократичними поглядами і жадобу більшої інтелектуальної свободи. Гурток склався приблизно з двадцяти молодих викладачів і аспірантів. Одного вечора ми почали дискусію теорії, що інтелігенція є керівною клясою в Радянському Союзі.

"Це неправда, — сказав один із них. — Коли ви передивитесь списки директорів великих підприємств і керівні посади, ви побачите, що в більшості вони в руках неосвічених людей. Керують бюрократами-апаратниками, а не інтелігенція".

Інший учасник дискусії продовжував в тому ж тоні:

"Думаю, що інтелігенція повинна бути при владі. Я вірю в технократію. Те, що наукове, те й моральне, а моральне — наукове. Не голосування неуків і невігласів, а влада науковців; це було б найкраще". Ще інший не погодився з цим, хоч сам учений; він сказав, що залишається комуністом, вірячи в те, що це є питанням лібералізації системи, дозвіл на розповсюдження закордонних газет, періодичних журналів і статистичних даних, щоб можна було робити важливі порівняння. Він також мав теорію, дуже подібну до теорії Дойчера, а саме, що потреби технологічного прогресу тепер вимагають політичного прогресу. Хоч він ніколи не читав Дойчера, він чув про нього. Зате декотрі читали В. Ростова, чи чули про його погляди і були готові прийняти його тезу, що система інспекції* і випробувань була б несумісна з радянським закритим суспільством. Я думав, що додаткова популярність Хрушова в наслідок такої згоди могла б переважити бажання партійної машини підтримувати атмосферу страху й залишків терору.

Вони, однак, думали, що коли б американці прийняли хрущовську пропозицію трьох інспекцій, Хрушов не був би в стані виконати обіцянку і був би усунений партійною машиною. Вони також сумнівалися, чи був би Хрушов у силі провести новий курс проти абстрактного мистецтва; воно спричинило величезну дискусію між молоддю, говорили мені. Я запитав, як пояснили б вони політику Хрушова супроти вільного мистецтва. Відповідь була, що Хрушов напочатку очолював політику лібералізації, але що сам він був продуктом сталінського виховання і вже старівся. Бюрократична номенклатура побоювалася, що, коли б легалізувати вільне мистецтво, воно могло б довести до літературної та мистецької критики режиму.

Далі буде

*Тут ідеться про систему взаємних інспекцій ядерних випробувань (Прим. перекладача).

МАЙБУТНІСТЬ РЕФОРМ ГОРБАЧОВА

Шан Мей

Нещодавно Горбачов виявив деякі жести полегшення політичного контролю в СРСР, що викликало велике зацікавлення в усьому світі. Оскільки ж і Китай, і СРСР є комуністичними країнами з соціалістичними економічними системами, оскільки Китай вже сім років проводить економічні та політичні реформи, дехто старався використати китайський досвід у передбаченні майбутнього програми реформ Горбачова. Проте, хоч ці країни дуже подібні між собою, внутрішні та міжнародні умови для їхніх реформ є цілком інакші. Тому спрощене порівняння не допоможе дійти до реального висновку. В центрі уваги цієї статті є намагання дослідити розбіжності умов, що в них опинилися керівники цих обох країн, і проаналізувати труднощі, з якими зустрічається в процесі проведення своїх реформ Горбачов. Ми покажемо розбіжності між обома країнами в чотирьох аспектах: 1) керівництво, 2) політичні та ідеологічні основи для реформи, 3) національне становище, 4) міжнародне становище.

1. Керівництво

Горбачов і Ден Шіяопін — люди двох різних генерацій, різних політичних переконань.

В Китаї більшість найвищих партійних керівників, тих, які роблять всі рішення, як, наприклад, Ден Шіяопін, Чен Юнь і Пен Жень, належать до першої генерації комуністичної партії Китаю. Вже 60 років політичні погляди цих китайських керівників ґрунтуються на особистому досвіді, який вони набули шляхом порівнювання двох різних соціальних і політичних систем. Одна система була капіталістична під керівництвом націоналістичного уряду. Як вони пам'ятають, капіталізм лише привів країну до політичного розкладу та економічної катастрофи, — Китай лише залежав від розвинутих капіталістичних країн, поділений між західними державами. Друга система — це соціалістична, за яку вони довго боролися, вона є витвором їхніх рук. Їхня любов і ненависть є виразні; їхні політичні переконання нелегко змінити. Недавня затримка в проведенні економічної реформи є найкращим прикладом переконань китайських керівників. Для них Китай ніколи не може уподібнитися

Переклад з англійської.

до Заходу, за жадних обставини не можна кидати виклик керівній ролі комуністичної партії. Для них тільки соціалізм може врятувати Китай.

А Горбачов народився багато років після Жовтневої революції 1917 р. При кінці Другої світової війни йому було лише 15 років. Він виростав у сталінську еру, свої досвід і знання радянської системи він набував на основі порівняння переваг і недоліків самого суспільства. Не маючи відчуття ні засновника, ні переможця, він може оцінити систему об'єктивніше. Йому легше відійти від ортодоксальних теорій та від наявної системи. А якщо це так, тоді стає зрозумілим, чому він зробив багато сміливих пропозицій, які можуть на довшу мету ґрунтовно змінити саму політичну систему. Він дозволив Сахарову не тільки повернутися до Москви, але також прийняти західніх репортерів удома, щоб критикувати внутрішню та зовнішню політику уряду. Він заатакував КГБ, опору комуністичного режиму, за їхнє втручання в приватне життя громадян. Він рекомендував таємне голосування і висування більше як одного кандидата у партійних виборах. Багато з цих пропозицій Ден Шіяопін ніколи не згадував, навіть після семи років його реформ. Це дає підставу деяким людям уважати, що Горбачов політично прогресивніше наставлений, ніж Ден. Але навіть якби це дійсно було так, було б передчасним спрощенням сказати, що реформи Горбачова будуть здійснюватися швидше й підуть далі китайських. Майбутність радянських реформ залежить не тільки від особливості керівника, але, що найважливіше, від наявних у країні умов.

2. Політичні й ідеологічні основи

Реформи в Китаї почалися після страхіття Культурної революції. Крайньо ліва політика Мао й "Банди чотирьох" привела китайські маси до страшної нужди, і народ кипів від невдоволення. Наявна тоді політична й економічна система не виправдувала себе; реформа була необхідна.

Смерть Мао Цзе-Дунга і падіння "Банди чотирьох" відносно полегшили Ден Шіяопінові організаційну можливість позбутися лівиці та її послідовників на всіх рівнях та заступити їх прихильниками реформ.

У ділянці зовнішньої політики від 1971 р., коли Мао-Цзе Дунг і Чжов Енлай шукають шляхів для поліпшення китайсько-американських стосунків, тон органів масової інформації поступово мінявся на користь західнього світу. В результаті, коли 1978 р. Ден Шіяопін проголосив свою політику "відкритих дверей", не було великих заперечень ні з боку керівництва, ні народу. Коротко кажучи, коли Ден Шіяопін прийшов до влади, об'єктивні обставини були сприят-

ліві. Тому він міг відразу почати свої економічні реформи.

Горбачов опинився в цілком інших обставинах в СРСР. Протягом кількох останніх десятиліть зміни в керівництві були досить мирні, а політичне становище стабільне. Але величезна бюрократична система глибоко вкорінилася в суспільстві. Законні інтереси наявної політичної та економічної структури є найбільшими перешкодами для реформи Горбачова. Лише велика загальна підтримка низів і публічна опінія, прихильна реформі, можуть допомогти Горбачову подолати ці бюрократичні перешкоди. Горбачов мусить це дуже добре знати. Його заклики послабити політичний контроль і підтримка культурної відлиги є часткою підготовки до усунення опонентів і проведення справжньої реформи. Але багато західних спостерігачів, які також добре це розуміють, ставлять під сумнів ширість політичних маневрів Горбачова. Вони схильні бачити в них тільки тактичні заходи і сумніваються, що стануться якісь докорінні зміни в радянській системі чи в радянському керівництві. Мають такі сумніви також радянські люди. Їхній довголітній досвід дає їм підстави не тільки сумніватися в ширості політики Горбачова, але також у правдоподібності її успіху. Це дуже ускладнює становище для Горбачова. З одного боку, тільки сильна загальна підтримка може допомогти йому подолати опір бюрократів, а, з другого боку, якщо він не зможе продемонструвати міцний політичний контроль і позбутися передусім консервативних бюрократів, після чого він міг би запевнити народ у позитивності наслідків реформ для нього, народ не буде спішити підтримати його. В порівнянні з Ден Шіяопін політична позиція Горбачова багато слабша.

3. Національне становище

В Китаї є коло 50 національних меншостей. Але ця кількість представляє лише 5% усього населення. Націоналізм і прагнення незалежності ніколи не загрожували єдності країни. СРСР, навпаки, має федералістську форму правління й складається з багатьох республік різних національностей. Націоналізм і прагнення незалежності завжди були сильні. Бунт казахів в Алма-Аті, столиці республіки Казахстану, є лише найновішим прикладом цих сильних націоналістичних почувань. Кожне політичне пом'якшення в процесі реформ могло б заохотити самостійницькі тенденції, небезпечні для цього процесу. Історія показує, що радянські керівники не могли успішно розв'язати цю делікатну проблему націоналізму без сильного політичного контролю.

СРСР і Китай мають також відмінні культурні традиції та національні риси. Один західний дипломат якось сказав, що китайці продовжували б виходити на роботу навіть тоді, коли не було б

уряду. Вони працюють для своїх родин і ніщо їх не зупинить. Якби не було сильного урядового контролю в СРСР, росіяни залишилися б удома й пиячили б. Очевидно, тут є перебільшення. Але, дійсно виглядає, що радянський уряд мусить прийняти поступливішу політику, щоб заохотити народ виявити ініціативу й ентузіязм в справі економічної реформи.

Система централізованого планування економіки існує в СРСР уже 70 років. Після багатьох спроб удосконалення її вона фактично досягла грані своїх можливостей. Для підвищення ефективності економіки потрібна краще розвинута техніка та ліпше управління. Таким чином, щоб досягнути тіснішу співпрацю з Заходом, виникла потреба в політиці "відкритих дверей". Горбачов, у суті, зробив уже кроки, щоб привабити більше капіталовкладів і техніки Заходу. Хоч і СРСР, і Китай обидва шукають допомоги від Заходу, стимули для зближення з цими країнами є, однак, цілком інші.

4. Міжнародне становище

Більшість західних урядів тепер вважає, що сильний Китай може стримати поширення радянських впливів, збалансувати рівновагу сил і таким чином стабілізувати міжнародні взаємини. Отже, підтримувати розвиток китайської економіки є в інтересах самих західних держав. Тому вони готові заохочувати та субсидувати більші вклади капіталу в Китай і полегшити експортний контроль над передовим мілітарним устаткуванням.

З тих самих причин західні уряди не хочуть бачити будьякої політичної нестабільності в Китаї. Цей погляд чітко віддзеркалено в їхній реакції на недавні політичні події в Китаї. На відміну від свого ставлення в минулому, західні уряди навіть за допомогою засобів інформації не перебільшили цих подій і не висловлювали підтримки демократичному студентському рухові. Вони обережно повідомляли про події й стримано аналізували політичну ситуацію.

Західні уряди також добре розуміють, що їхня співпраця є вирішальна для Горбачова для зміцнення його політичної позиції та проведення програми економічної реформи. Проте, вони не дуже захоплено відгукнулися на його маневрування. Занепокоєння західних держав самозрозумілі. Радянський Союз віддавна був їхнім запеклим ворогом. Слабкий радянський режим з політичними турботами та застійною економікою є в найкращому інтересі Заходу. А що багато західних держав далі сумніваються в Горбачові та його реформі, вони не хочуть ризикувати, щоб коштом їхніх грошей і техніки ворог набрав сили.

Найкращою козирною картою Горбачова, з метою здобуття довіря, є його переговори з США про введення контролю над ядер-

ним озброєнням. Покищо він не спромігся здобути будьякого успіху. В Рейк'явіку Реган відкинув категоричну пропозицію Горбачова і не погодився відмовитися від програми Стратегічної Оборонної Ініціятиви (СОІ). А оскільки в США немає сильного тиску на уряд Регана, щоб він негайно дійшов до порозуміння з СРСР в питанні роззброєння, позиція Америки в переговорах вигідніша. У всякому разі, спроможність Горбачова добитися нової домовленості в цьому питанні дуже залежить від того, чи він здатний на більші поступки, а також від його гнучкості. Становище для Горбачова незручне. З одного боку, йому потрібна дипломатична перемога для зміцнення своєї позиції у внутрішній політиці для проведення економічної реформи, а з другого боку, коли він поступиться забагато, це може пошкодити його державним інтересам і може викликати сильне обурення між консерваторами в керівництві. Це також може дати опонентам привід, щоб примусити його залишити свою посаду.

Загалом, навіть, коли є більше причин сподіватися, що Горбачов може виявити себе у багатьох основних питаннях самої комуністичної системи ліберальнішим, ніж Ден Шіяопін, для здійснення своєї реформи йому доведеться подолати багато перешкод і ускладнень. Вирішальним чинником для нього є те, наскільки його підтримає народ і як далеко піде співпраця між СРСР і Заходом. Останні події настроюють оптимістично. Горбачов здобуває все більший і більший контроль в керівництві. Розвиток подій найкраще показує його рішучість здійснити реформи. А вони в свою чергу здобудуть йому популярність і підтримку. Оцінюючи цю нову тенденцію в СРСР, можна знайти більше причин для західних урядів розглянути можливість підтримки менш антагоністичного режиму в СРСР шляхом економічної допомоги. Послаблення напруженості між Сходом і Заходом може принести більшу надію на мир між усіма країнами, що є в інтересі Заходу та всього світу. Сьогодні ще зарано передбачити майбутнє реформи Горбачова, бо багато є сумнівних питань, але одне ясне: рух у напрямі політичних і економічних реформ у всіх комуністичних країнах, включно з Китаєм і СРСР, невідворотний. І незалежно від особистого політичного майбутнього того чи іншого провідника, цієї тенденції не змінити.

ПРО ПОЛІТИЧНУ РЕФОРМУ

Гуо-кан Гуан

1) Для забезпечення економічної реформи, яку тепер проводять у життя, потрібно здійснити фундаментальну політичну реформу. Це треба зробити через те, що національна економіка значною мірою все ще знаходиться в руках і під контролем партії та держави. Політична влада тісно пов'язана з економічною. Найпершою метою економічної реформи є впровадження ринкового механізму, посилення конкурентності економіки та розвиток сильного приватного сектора в змаганні з державною економікою. Таким шляхом можна було б раціоналізувати прийняття економічного рішення, значно підвищити стимулювання більшості населення та забезпечити збільшення економічної ефективності. Однак, така економічна реформа шкодила в минулому й далі буде шкодити інтересам партійно-державних бюрократів через послаблення їхньої політичної влади та зменшення їхніх економічних привілеїв. Що важливіше, економічна реформа сприяла виникненню нових груп з власними інтересами, при чому треба зазначити швидкий розвиток цих груп. Прийде колись час, коли вони природно претендуватимуть на поділ політичної влади з партійно-державною монополією.

2) Протягом останніх кількох років сільськогосподарська економічна реформа була успішною економічно та політично. Вона усунула систему народних комун. Нова система родинно-господарської відповідальності надала 800 млн китайських селян право вирішувати, що, скільки та як вирощувати, відповідно з потребами ринку. Сільськогосподарський сектор значною мірою перетворено на приватний, хоч номінально держава все ще контролює власність на землю.

Політична структура в сільських місцевостях значно змінилася. Партійні організації вже більше не контролюватимуть прийняття економічних рішень. Вони перетворилися в політичні клуби, відкриті для тих, хто бажає присвятити свою енергію та час громадським інтересам. Індивідуально чимало партійних кадрів розбагатіло. Вони стали менше цікавитися політикою, оскільки політичну владу відокремлено від економічних привілеїв. Таким чином, сільську еліту відсунуто від боротьби за політичну владу. Це стало однією з найважливіших подій політичного життя в сільських місцевостях. Вперше від 1949 р. виникла реальна можливість деполітизувати національну економіку, принаймні, в сільських місцевостях.

3) Однак, в міських центрах реформатори зробили менше

спроб реформувати політичну та економічну систему. Продемонструвавши недостатню здібність зформулювати та скоординувати свою економічну політику в різних ділянках, включно з політикою "відкритих дверей", уряд до того ще й зіткнувся з сильним опором бюрократів середнього та нижнього рівня. Що важливіше, саме ці бюрократи — це люди, що повинні здійснювати політику реформи.

На протязі минулих кількох років уряд систематично заміняв старих бюрократів молодшими та освіченішими кадрами. Разом з тим вік неконечно визначає спосіб мислення чи ступінь відкритості. Політичну систему докорінно не децентралізовано. Так само уряд не зробив офіційною свою кадрову політику на базі заохочення справедливої конкуренції між окремими особами за політичну владу. Що важливіше, не було установи для контролю та збалансування самої партії, що стоїть біля керма. Система судочинства більш-менш залишилася під безпосереднім контролем керівної партії. Партія, що стоїть при владі, не зробила великих зусиль, щоб відокремити себе від адміністрації. Її політика не сприяла справі ефективного залучення еліти до процесу прийняття рішень, як також і не створила для неї сприятливої атмосфери для мирної конкуренції з керівною партією.

4) Курс на розвиток сильного приватного сектора як у сільських місцевостях, так і в міських центрах, бів успішний. Швидко виросла нова "середня кляса". Одначе, уряд не зробив достатньо зусиль, щоб повністю виправдати її економічну діяльність. Наявне офіційне судочинство не захищає ефективно її економічних інтересів від партійно-державних бюрократів. В умовах частого урядового втручання вони не стали справжніми "правовими особами". Що важливіше, вони не мали можливостей відкрито підтримати своїх представників через законодавчі установи та адміністрацію. Так само цій "середній клясі" не дозволили або їй не заохотили розвинути в групі з власними політичними інтересами.

5) Державне господарство все ще становить головну частину національної економіки, в першу чергу міське господарство. В міських центрах приватний сектор складає лише яких 3-4% загальнопромислової продукції. Швидке зростання розриву в прибутку посилило конфлікт між приватним сектором і рештою населення в міських центрах. Воно також кинуло безпосередній виклик офіційній владі та ідеології. Економічна реформа не створила безпосереднього пов'язання між, з одного боку, економічною діяльністю більшості та, з другого, її економічними привілеями. Так само політична реформа не створила належної атмосфери, в рамках якої більшість могла б мати стимули для розвитку своїх економічних і політичних інтересів.

6) Політична реформа повинна підтримувати економічну

реформу. Вона повинна насамперед звести втручання партії до національної економіки до мінімуму. Розвиток приватного сектора треба заохочувати, докладаючи до того великі зусилля для заснування незалежної правової установи, яка могла б ефективно захищати приватні інтереси. Лише сам уряд не може далі вибирати осіб, що приймають економічні рішення, це треба робити радше шляхом відкритого голосування. Партія повинна відійти від підприємницьких справ, надаючи, таким чином, підприємствам можливість оперувати самостійно, в залежності від потреб ринку. Вона повинна розвивати свої організації географічно, на місцях.

7) Тим не менше політика має свої власні закони. Суспільство, групи з окремими інтересами та індивідуальні особи мають свої власні політичні інтереси, що можуть не залежати від їхніх економічних інтересів. Ці політичні інтереси не можна здійснити економічними засобами. Політичну реформу не треба обмежувати підпорядкуванням економічним інтересам. Її треба насамперед скерувати на реформування політичної системи, розширюючи свободу вислову та створюючи плюралістичну політичну структуру. Без особистої свободи не буде демократії. Реформатори повинні почати заохочувати індивідумів і групи з окремими інтересами більше брати участь у громадському житті.

8) Не схоже на те, щоб партія в найближчому майбутньому бажала б створити ефективну багатопартійну систему. Однак, багато можна добитися в умовах однопартійної системи. Партія повинна відкрити свої двері широким масам, відповідно зменшуючи свої привілеї та збільшуючи свою популярність. Від цього партія також дістане свіжої крові та нові ідеї. В самій партії інституційний процес повинен замінити особисту владу. Треба заохочувати та підтримувати розвиток нових груп з власними економічними інтересами в нові групи з політичними інтересами, щоб наявна політична структура могла розпочати своє трансформування в плюралістичне суспільство.

9) Плюралістична культурна структура — це вихідна точка для заснування плюралістичної системи. Якщо розраховувати на дальше функціонування партійної (марксистської) ідеології, треба пристосувати її до поступу реформи. Реформа партійної ідеології послабить консервативні атаки та виправдає політику Ден Шіяопіна. Вона підвищить громадське довір'я. Реформований марксизм міг би співіснувати з іншими напрямками думки, якщо закон гарантуватиме свободу слова та академічні свободи. Реформатори повинні знайти китайське суспільство з культурами інших народів, щоб зв'язати наявну культурну прогалину між китайським суспільством та іншими частинами світу. Треба буде за допомогою цього послабити роль партійної ідеології, деполітизуючи суспільне життя.

10) Без незалежних правових інституцій не буде ні індивідуального вибору, ні демократії. Партія повинна покінчити з практикою монополізування законодавчого процесу та втручання в судові справи. Керівна партія повинна мати такий самий статус перед законом, як і інші організації. Керівна партія не може підбирати законодавців. Їх повинні вибирати всі громадяни шляхом конкуренції. Такі вибори можна провести спочатку на місцевому рівні, а вже потім на вищих щаблях.

11) Сучасне суспільство потребує нового покоління технократів. Вони повинні бути віддані всьому народові, а не окремим групам зі своїми особливими інтересами чи тим чи іншим політичним лідерам. Освітня база, творчий підхід та індивідуальні здібності повинні визначати бюрократичне просування та звільнення. Таким чином цивільні бюрократи стануть професіоналами, а процес прийняття рішень — набуде більшої ефективності та раціональності. І, врешті, збройні сили треба обмежити військовою діяльністю.

Цей підхід не повинен послабити політичну стабільність, ані загострити політичну боротьбу між державою та суспільством. Радше його метою є створення нової системи правління, в рамках якої різні групи з різними інтересами зможуть змагатися між собою мирно, на основі справедливості. За його допомогою можливості індивідуальної свободи у рамках однопартійної системи стануть максимальними, а перспективу виникнення нових політичних кампаній типу "культурної революції" можна буде звести до мінімуму. Ця політична реформа, за умови досягнення успіху, далі зміцнить інші реформаторські програми Ден Шіяопіна та його політику "відкритих дверей". Вона також сприятиме економічному розвитку Китаю та надасть можливість остаточно модернізувати його політичні інституції. Китай зазнав радикальних змін протягом минулого десятиліття. Десять років тому більшість населення Китаю припускало лише поворот до реформованої сталінської системи, подібної до радянської. Три роки тому, коли консерватори розпочали "кампанію проти духового заневищення", скеровану проти інтелектуальної свободи, ніхто не вірив у те, що в найближчому майбутньому можна буде здійснити якунебудь серйозну політичну реформу. Сьогодні країна будує свій власний модель розвитку, як економічно, так і політично. Ці зміни, хоч супроводжувані різними вигинами та поворотами, глибоко закорінилися в суспільстві. Їх нелегко скасувати. Разом зі сприятливою міжнародною атмосферою і добре продуманою політикою з часом повинен прийти дальший прогрес.

Бюлетень новин «The Chinese Scholars of Political Science & International Studies, Inc.», 1986, I.

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В ПОСТМАОЇСТСЬКУ ДОБУ, ТЕНДЕНЦІЇ ДО ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Джеймс Ванг

Від часу смерти Мао, повалення "банди чотирьох" і закінчення "культурної революції" в 1976 р. Китай увійшов у новий період свого розвитку. Керівна комуністична партія (КП) і уряд визначили як головну мету своєї діяльності модернізування промисловости, сільського господарства, науки, техніки та національної оборони. Хоч вони не мають на меті модернізувати політичну систему, їхні програми говорять про те, що буде докладено зусиль для будівництва соціалістичного суспільства, яке було б "високоцивілізованим" і високодемократичним.

В чому полягають структурні зміни на політичній арені, що вказували б на рух у демократичному напрямі? Як їх можна пояснити? В якому напрямі вірогідно піде китайська політика? Які теоретичні висновки можна зробити з цих змін? Ось питання, що стоять у центрі уваги цієї статті.

В своїй книзі *Теорія міжнародної політики* Кеннет Н. Волц визначає внутрішню політичну структуру поперше відповідно до принципів, за якими твориться державний устрій; подруге, конкретизування функцій формально диференційованих одиниць і, потретє розподіл можливостей по тих одиницях.¹ В цій статті я скористаюся Волцевою концепцією внутрішньої політичної структури і вживатиму її як свою власну основу аналізу.

Головними принципами в китайській політиці є чотири принципи, вміщені в Конституції 1982 р. Цими принципами є: 1. збереження керівництва КП; 2. збереження соціалізму; 3. збереження марксизму та 4. збереження диктатури пролетаріату. Це — типові визначальні принципи ленінського моделю соціалізму. Перший принцип визначає структуру політичної влади. Другий принцип визначає структуру власности. Третій принцип визначає структуру вартости. І четвертий принцип забезпечує систему покарання. Перед 1976 р. ці самі чотири принципи давали основу для суцільного підпорядкування суспільства та держави КП, а часто провідником чи одному провідникові КП. Винятком був ранній період "культурної революції", коли виникло протилежне явище: майже всеціле звільнення суспільства, держави та КП від правових основ одним провідником КП.

Хоч ці чотири принципи залишаються майже без змін на словах, в дійсності сталися великі зміни. Контрольовані комуністич-

ною партією засоби масової інформації тепер пропагують "дотримання правильного провідництва КП". Це передбачає ситуації, в яких курс КП міг би вважатися неправильним, що означає, що її керівництво не потрібно підтримувати. Ден Шіяопін, пробуючи з'ясувати, що фактично означає "підтримування керівництва КП", твердить, що "керувати значить служити", щось, рівнозначне детальному переглядові функції КП.

Диктатура пролетаріату стала "демократичною диктатурою народу". Оскільки кожний, за винятком кримінальних елементів, належить до народу, згідно з КП, в дійсності проглядає тенденція перетворення так званої демократичної диктатури народу в правову систему.

Функція марксизму також міняється, перетворюючися із державної ідеології просто в одну важливу дослідницьку програму в лактозіанському сенсі, а генеральний секретар КП Гу Яо-бань заявив, що "марксизм не може розв'язати всі наші проблеми сьогодні".² Критику марксизму все більше й більше толерують відкрито. Західні економічні та політичнонаукові теорії стають цілком популярні серед широких мас народу, і економічні теорії використовують, щоб унапрямити формулювання програм економічної реформи. Протягом кількох наступних років Китайська Академія Соціальних Наук плянує перекласти китайською мовою коло тисячі праць різних ділянок соціології, написаних на Заході. Це вказує на важливу тенденцію послаблення ролі ідеології.

Ще більше змін у дефініціях соціалізму. Традиційним є визначення соціалізму як суспільної власності. Тепер китайський соціалізм допускає різні типи власності, включаючи стопроцентову чужоземну приватну власність, спільну власність, базовану на закордонному капіталі та китайському державному капіталі, стопроцентну китайську приватну власність, колективну і державну власність. Традиційний соціалізм визначають як пляновану економіку. Нові, регульовані ринком, різновиди продажу становлять 50% валового національного продукту.³

Розподіл влади між різними політичними чинниками також зазнав значних змін, у висліді чого влада КП послабла, а впливи інших чинників посилюються. Змінилася політична роля сімох "демократичних партій". Суцільне число цих партій збільшилося на 50% від 1976 р., досягнувши 1984 р. 160 тис. Вони друкують газети й журнали та провадять 500 школами різного рівня з загальною кількістю студентів у півмільйона осіб. Сім тис. членів різних Демократичних партій стали членами народних рад різного рівня.⁴ Ще раз по-новому наголошено політику КП до демократичних партій — "довготермінове співіснування та взаємний контроль".

Посилилися впливи інституцій у прийнятті рішень в порівнянні з владою окремих провідників. У розмовах з чужоземними високопоставленими особами на важливі теми, навіть найвпливовіший лідер Ден Шіяо-пін мусить читати з текстів, підготованих міністерством закордонних справ. Помітно підвищився внесок науково-дослідних інститутів у процес прийняття рішень.

Посилився вплив Народної Консультативної Ради з одночасним розширенням інституційних повноважень у порівнянні до влади КП та уряду. Вона заснувала за взірцем системи американських конгресових комітетів шість комітетів з численними "групами" чи підкомітетами. Вона також розширює свої власні можливості проведення дослідів. Народні депутати самостійно вносять свої законопроекти й усе відкритіше критикують рішення виконавчої галузі уряду. Посилаючися на Конституцію, вони вимагають ефективного здійснення своїх конституційних прав наглядати за діяльністю виконавчої галузі та забезпечувати контроль її влади. Прем'єр Чжао Зі-ян доводив в одному випадку, що прем'єр може обиратися народом.⁵

Впливи інтелектуалів і преси збільшилися в порівнянні до влади КП та уряду. Втручання партії та уряду в діяльність письменників і преси зустрічається з обуренням і наштотується на опір.⁶ Законопроекти про свободу літературно-мистецької творчости та свободу преси, незалежно представлені деякими народними депутатами, дискутуються Народною Консультативною Радою.

Правова система здобула певну міру незалежности від КП і виконавчої галузі уряду. Нещодавно сина члена Політбюра КП заарештували за якісь економічні злочини, — щось таке, чого, як визнають представники міністерства державної безпеки, вони не відважилися б зробити лише два роки тому.⁷

З небувалою швидкістю розростається число неурядових організацій, починаючи від клубів старих випусників колишніх американських місіонерських університетів, приватних університетів і фондаций і кінчаючи об'єднанням селян-одноосібників. Їхні впливи ростуть.

Профспілки теж набули певної форми незалежности від КП і уряду. Ця зміна є вислідом зусиль молодих робітників, надиханих рухом польської "Солидарности", організувати незалежні профспілки в деяких містах.⁸

Зросла сила окремої особи стосовно до держави та громади. Законопроект про доставу заарештованого до суду для розгляду справи про законність арешту, внесений деякими народними депутатами, включено в Цивільний Кодекс і зроблено законом. Минулого року став законом законопроект, що гарантує вільну еміграцію. Демонстрації студентів, що протестували проти ядерних

випробувань, зловживання владою високопоставлених урядовців і надмірної торгової активності японських фірм, зустріли негайну й позитивну реакцію з боку уряду та КП минулого року. Люди частіше тепер змінюють працю, і уряд вирішив ужити заходів для створення ринку праці протягом наступних п'ятьох років. Також послаблено обмеження переїздів у країні.

Розширено владу місцевих урядів у порівнянні до повноважень центральної влади. Зокрема навіть більші повноваження надано провінції, що межує з Гонконгом, і провінції, що розташована поруч з Тайваном, в порівнянні до інших провінцій, демонструючи тим самим зовнішнє джерело внутрішніх змін. Державна організація виявляє тенденцію до більшого федералізму. Врешті, релігія знову набула незалежної ролі.

Як постали ці зміни? Тут діють чотири процеси: згори-донизу, знизу-догори, ззовні-всередину та ринкові впливи.

КП постраждало від травми "культурної революції" і вживає заходів, щоб таке знову не сталося. Вона збагнула, що засобом, щоб запобігти подібне в майбутньому є децентралізування влади та контролювання власної влади іншим чинником. Це знайшло своє втілення в такій заяві Ден Шіяопіна на Восьмому з'їзді КП і нещодавно дістало додаткову увагу: "Демократичні партії мають змогу забезпечити нашу партію формою контролю, якого нам нелегко одержати, якщо ми будемо покладатися лише на своїх членів партії й будемо виявляти помилки та огріхи в нашій роботі, які нам важко ідентифікувати самим. Вони можуть подати нам корисну допомогу".⁹ Керуючися цим переконанням, КП взяла на себе ініціативу проведення певних політичних реформ, серед них — сприяння відродженню демократичних партій, розширення ролі народних рад і прямих виборів на окружному рівні.

Одначе, не всі виявилися приготовані легко віддати владу. Звідси роля тиску знизу-догори стає доречною. Під час місцевих виборів 1981 р. багато незалежних кандидатів, особливо студенти, критикували КП за помилковий курс і вимагали таких політичних реформ як встановлення багатопартійної системи та усунення "чотирьох принципів" з проєкту Конституції, що тоді дискутувався в *Народному щоденнику*. Деякі студенти написали відповідь до цієї газети з зустрічними погрозами. Перефразуючи Маркса, деякі писали, що "нам нема чого втрачати, крім своїх розумових і фізичних ланцюгів (недорозвиненість); нам треба завоювати світ усього народу!" КП відступила, *Народний щоденник* з того часу перестав виступати з погрозами.¹⁰

Поява багатьох нових, неурядових організацій, типу об'єднань селян-одноосібників та інших, невіддільні від ролі ринкових сил. Ще важливішим під тим оглядом є підвищення статусу значення

індивіда супроти держави та громади та велике поширення плюралізму в суспільстві.

Зовнішні впливи також грали вирішальну роль. Студенти, що повертаються з-за кордону, привозять нові цінності та ідеї. Багато книжок, написаних на Заході та радянськими і східноєвропейськими дисидентами, перекладають китайською мовою й широко розповсюджують. Повідомляється, що під час візиту Ден Шіаопіна до США, він спитав президента Картера, яких заходів Китай міг би вжити, щоб могли відповідати примирливим діям США стосовно до Китаю. Картер відповів: "Було б добре, якби там могла бути свобода релігії". Після повернення Ден Шіаопін наполегливо старався впроваджувати в життя цей курс.

В якому напрямі китайська політика, правдоподібно, трансформуватиметься протягом наступних п'ятнадцятих років? Виглядає, що існує п'ять можливостей. Перший варіант передбачає можливість повернення до сталінського типу панування, щось, що, як численні радянські синологи передрікають, станеться. Другий варіант означав би збереження статус-кво. Третя альтернатива передбачає зростання суперництва (Даль, 1971) в середині КП та прямі вибори голови уряду кандидатами, висунутих КП в рамках однопартійної системи. Четверта альтернатива означала б введення системи конкуренції між КП та людьми поза КП, як на Тайвані, чи між КП та демократичними партіями в прямих виборах. П'ятим варіантом було б суперництво між КП та Гомінданом — Націоналістичною партією на Тайвані — після відновлення приязні між континентальним Китаєм і Тайваном, і політичне повернення Гоміндану на континент як частина відновлення приязні.

Перший варіант не виглядає дуже правдоподібним, бо сталінський політичний модель — це внутрішньо-зовнішній модель, а сталінський екномічний модель базується на методі військово-економічного характеру. В умовах відсутності війни між Китаєм та іншою великою державою чи великого внутрішнього повстання високоцентралізований сталінський модель не має практичного застосування. Крім того, поточний розвиток наступних років і далі залишатиметься реакцією на досвід "культурної революції", і еліта свідомо того, що сталінський тип панування не може допомогти запобігти рецидивам цього явища, що є відвертою метою. Також громадська думка почала грати тепер самостійну роль, і ми мусимо припустити, що дуже мало людей добровільно вибрали б життя в умовах сталінської системи. Друга альтернатива не дуже правдоподібна, беручи до уваги продовження вищезгаданих змін. Найімовірнішим варіантом розвитку протягом наступних п'ятнадцятих років є або третя, або четверта альтернатива. Умовами для

такого варіанту розвитку є: 1. значний успіх економічних реформ; добрі й усе більше взаємозалежні стосунки з Заходом; 2. послаблення політичної напруженості в середині країни; 3. плюралізм, побудований на значному збільшенні кількості професійної верстви та промислової робітничої класи в суспільстві. Врешті, послаблення напруженості між обома сторонами в тому темпі, в якому воно відбувається тепер, п'ята альтернатива не є абсолютно неможливою.

До якого типу можна зарахувати ту політичну систему, яку Китай має тепер? Чи це все ще так званий марксистсько-ленінський модель (Гантінгтон), подібний до радянського? Я не думаю. Політичні та структурні зміни, що сталися протягом минулого десятиліття, були достатньо значні, щоб відрізнити китайську політичну систему від радянської. Чи це соціалістична політична система, як самі китайці хотіли б називати її? Поняття соціалізму втрачає своє значення, якщо його достосувати до таких відмінних систем як Радянський Союз, Кампучія, Етіопія, Франція чи Швеція. Геррі Гардінг називає нинішню китайську політичну систему, "консультативно-авторитарним режимом". Сеймур характеризує її як "корпоратизм" згідно з визначенням Філіппа Шміттера: "система представництва інтересів, у якій складникові одиниці організовано в обмежену кількість специфічних і функціонально диференційованих категорій, визнаних чи узаконених (якщо не створених) державою, яким надано навмисно репрезентативну монополію в межах їхніх відповідних категорій в обмін на дотримання певного контролю над їхнім вибором своїх провідників і висловлення своїх вимог, в тому числі про надання підтримки".¹¹ Думаю, що китайська політична система ближча до визначень Гардінга та Сеймура, що вона рухається в напрямі перетворення в конституційну демократію, хоч, враховуючи східну та особливо соціалістичну спадщину країни, вона відрізнятиметься від США та західноєвропейських країн.

Чи ми можемо зробити будь-які теоретичні висновки з тенденції до демократизації в Китаї? Як нам виглядає, ми можемо звернути увагу на два моменти. Поперше, демократизація так званої комуністичної (марксистсько-ленінської) політичної системи можлива, якщо на місці високого рівня напруженості — воєнної конфронтації з Заходом, що характеризує становище в її зовнішньому оточенні, постане детант і все більше й більше зростатиме взаємозалежність від Заходу, якщо наступить розрядка внутрішньої політичної напруженості і розвиватиметься ринкова економіка. Подруге, поріг переходу від авторитарного режиму до демократії може бути нижчий (не на рівні прибутку на душу населення в 4 тис. дол. — Гантінгтон), а сам процес проходитиме

легше й менш боляче для "марксистсько-ленінських політичних систем", ніж для капіталістичних бюрократичних авторитарних систем з подібними рівнями прибутку.

З посиленням економічного, соціального, політичного та культурного взаємообміну між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем, поступово буде виявлено, що закон, який керує змінами в політичних системах, не відрізняється від закону, що спрямовує зміни в природі: найпридатніші виживають.

1. Kenneth N. Waltz, «Theory of International Politics» (Нью-Йорк: Random House, 1979), стор. 82.

2. Peoples Daily (Народний щоденник), грудень 1984.

3. Інтерв'ю з заступником міністра, головою Комісії в справах економічної реформи.

4. Seymour, «The Democratic Parties of China» (повинно було вийти друком 1986 р., гл. 7).

5. Джерело: інтерв'ю з народними депутатами Консультативної Народної Ради.

6. Джерело: інтерв'ю з письменниками та журналістами.

7. Там таки.

8. Там таки.

9. Джерело: стаття Чен Андонга й Чжан Кіна про основний курс КП стосовно до Народного фронту в *Народному щоденнику* від 5 травня 1986 р.

10. Джерело: інтерв'ю.

11. Seymour, «Democratic Parties of China», гл. 8, стор. 138.

ПРО ГЛАСНІСТЬ

Мирослав Прокоп

Відколи М. Горбачов зайняв пост генерального секретаря ЦК КПРС, гласність стала провідним гаслом публічних виступів радянських керівників і органів пропаганди СРСР. Водночас гласність здобула особливу популярність в деяких колах Заходу, які з нею часто пов'язують сподівання на ґрунтовні перемини в Радянському Союзі. А втім, навіть сам Горбачов, точніше, його публічні виступи і практична діяльність не дають підстав для такого перебільшеного оптимізму.

Бо що таке гласність? Це відкритість, наявність, неприхованість, це публічна, видна для оточення діяльність, це водночас заперечення секретности, прихованости. А в діяльності урядів гласність — це постанови і вчинки, які громадяни можуть бачити, про які народ знає заздалегідь, їх критикує, схвалює, вимагає змін, словом, має вплив на те, що уряд робить.

Ясно, що це ідеальна картина взаємин між урядом і народом. Навіть у найдемократичніших країнах можна тільки змагати до такого ідеалу. Але за демократичних устроїв за засекречені дії уряду карають дуже гостро. Відомо, що за це мусів зрезигнувати президент Ніксон, відомо також, що останнім часом президент Реген мусів виправдуватися перед американським народом за деякі засекречені вчинки його підлеглих. А сталося це передусім завдяки справжній гласності в США, яку ґарантує вільна публічна опінія, преса та інші засоби інформації.

Інакше в країнах тоталітарної диктатури, де уряд діє засекречено, де народ позбавлений права голосу. В умовах засекречености і абсолютної безконтрольної влади партії Гітлер спричинив німцям та іншим народам світу безмежну катастрофу, а Сталін, який змусив до мовчанки мільйони людей, завдав громадянам СРСР страшні фізичні й духові травми. Цю політику засекречености своїх попередників продовжували Малєнков, Хрущов, Брежньєв; Андропов і Черненко. Ясно, що коли б у Радянському Союзі існували навіть мінімальні умови гласности, коли б народи СРСР могли відкрито говорити про дії свого уряду, злочини тих вождів не могли б статися, а коли б і сталися, злочинців було б покарано.

Тепер Горбачов обіцяє створити умови гласности в Радянському Союзі. Так на Пленумі ЦК КПРС в січні 1987 р. він говорив доволі відверто та критично про такі відомі світові, але досі замовчувані в СРСР риси тоталітарної диктатури, як нестерпність до

критики, надужиття владою, порушення "соціалістичної законности", залежність судів від адміністративних органів влади, самовільні втручання тих органів у творчість діячів культури і пов'язаний з цим застій у культурі, літературі, мистецтві.

Така відвертість і критика безперечно заслуговують на увагу. Можна б навіть думати, що таким чином Горбачов і його співробітники узаконять право громадян СРСР вільно розглядати проблеми, які досі були табу, забороненою зоною. Це був би серйозний поступ в житті народів СРСР, бо ще зовсім недавно тим, хто відверто висловлював критичні думки про радянську дійсність, пришивали статті кримінального кодексу про поширювання "наклепів" на радянський устрій і посилали до в'язниць, таборів примусової праці і т. зв. психіатричних закладів.

Чи можна на підставі заяв радянських керівників сподіватися на такий розвиток? На жаль, тут виринають чималі сумніви. Бо в тій самій промові на Пленумі ЦК КПРС, в якій Горбачов критикував відомі лиха радянської системи, він закликав до "встановлення ленінських принципів гласности", — а це кидає зловісну тінь на те, що, властиво, Горбачов розуміє під гласністю. Бож Ленін був тим першим керівником СРСР, який, проголошуючи вимоги гласности, рівночасно безоглядно ліквідував наявну ще тоді опозиційну пресу, заборонив інші політичні партії, завів терор ЧеКа, коли засекречено, без суду, розстрілювали тисячі людей.

Вражає також те, що, говорячи про гласність, Горбачов запевняв що "соціалістичний устрій забезпечив на ділі політичні і соціальні права громадян та їх особисті свободи". А чейже відомо, що це твердження зовсім розходить з дійсністю! Тому такі запевнення Горбачова викликають виправдане побоювання, що, незалежно від пропагованої тепер гласности, в Радянському Союзі далі практикується, традиційний для тоталітарних режимів "double talk", чи орвеллівський "newspeak", коли неволю називають свободою, диктатуру — демократією, засекреченість — гласністю, а самозваних вождів — вибранцями народу. Якби в Радянському Союзі існувала справжня гласність, не було б там місця для такої дволичности.

Це треба сказати зокрема про національне питання в СРСР. На згаданому Пленумі ЦК КПРС Горбачов повторив трафаретні фрази про те, що "соціалізм покінчив з національним поневоленням", а дводенні демонстрації кількох тисяч казахів в Алма-Аті в грудні 1986 р. він назвав виявом "місництва" і "тенденцій до національної замкнутости". Водначас він дуже рішучо перестеріг неросійські народи СРСР від "націоналістичних упереджень". Це означає, що в словах керівників СРСР немає нічого нового. Так само пояснювали прагнення неросійських народів Радянського Союзу до самостійности попередники Горбачова, від Леніна починаючи. Під гаслом

боротьби проти т. зв. "буржуазного націоналізму" проведено погроми національних кадрів України, Білорусі, Закавказзя, Прибалтики, ісламських народів Туркестану.

А чейже, коли б в СРСР існувала справжня гласність, тоді його народи мусіли б мати право вести розмови про політичні, соціальні і національні проблеми країни, про громадянські і релігійні свободи, про політичний і соціальний устрій СРСР, про класові взаємини (бож класи і класові суперечності далі існують у цьому буцім то безкласовому суспільстві), про те, що таке "буржуазний націоналізм" неросіян і що є великодержавний російський шовінізм, про органи безпеки, про ролі судів, про воєнну авантюру в Афганістані, яка коштує народам Радянського Союзу тисячі вбитих, калік та под.

А створивши умови для вільної дискусії про сучасне, слід було б також відкрито розглянути минуле, проаналізувати, чому сталися серйозні помилки і порушення законів, про що згадував Горбачов, хто за них відповідає. Це дало б можливості в умовах гласності розглянути вину тих, хто завдав шкоди народам СРСР, і покарати тих, вина яких буде доведена. Тоді можна б також розглянути справи тих, кого досі карають невинно. А то виходить так, що Горбачов говорить про гласність і про виправлення помилок минулого, а на волю звільнили лише кілька десятків політичних в'язнів, у час, коли тисячі далі карають у в'язницях, таборах і т. зв. психіатричних закладах, які є справжньою ганьбою нашої доби.

Радянська преса інформує, що в найближчий час будуть розглядати питання нового кримінального кодексу. Це — дуже актуальна справа. В умовах вільної дискусії треба було б переглянути окремі статті кримінальних кодексів Союзних республік, зокрема ті, що мають прямий стосунок до свободи слова, без чого гласність є пустою фразою, отже також і статті, в яких говориться про поширювання т. зв. наклепів на радянський устрій. Відомо, що ті статті передбачають високі кари до сімох років ув'язнення і п'яти років заслання. Це драконівські строки, коли мати на увазі характер і розмір вини.

Бо що таке наклеп на радянський устрій? Відомо, що за згаданими статтями за останні два десятиліття судили всіх, хто висловлював критичні думки про наявну дійсність, хто вказував на розбіжність між теорією і практикою, між обов'язковими законами конституції і тим, що робили органи влади, які ті закони цинічно порушували. На такій правозахисній плятформі діяли всі Гельсінкські групи в Москві, Україні, Закавказзі, Прибалтиці, і за це їхні члени важко розплатилися, а деяких з них ще досі карають у в'язницях, таборах примусової праці та в психушках Радянського Союзу. А вони ж у своїй діяльності здебільшого говорили та

називали ті лиха, які останнім часом плямував генеральний секретар ЦК КПРС! Однак, як досі, його виступи не спричинилися до того, щоб у Радянському Союзі розгорнулася справді широка, справді вільна дискусія про минулі і сучасні лиходійства стосовно до правозахисного руху і щоб випустили на волю його діячів.

Не відбулися досі також дискусії про інші лиха радянської системи. Несміливі натяки на національну дискримінацію в Україні, в балтицьких країнах, в інших неросійських республіках зустрічають тупий опір шовіністичної бюрократії, закиди в місцевому націоналізмі, а відповіді публічно на такі наклепи немає можливості. Про організований партією голод в Україні у 1933 р. — повна мовчанка. Історію неросійських народів СРСР далі послідовно фальшують. Про прилюдне обговорення на зборах чи в пресі основних рис поневолення неросіян не можна й мріяти, бож далі все, що з'являється в радянській пресі, проходить крізь густу мережу цензури.

Внизу останньої сторінки кожної газети в СРСР знаходиться досі невідлучний цензорський штамп. Цензори далі вирішують про те, що можна, а чого не можна знати громадянам Радянського Союзу. В бібліотеках СРСР далі зберігаються закриті фонди, що доступні тільки для вибраних. Так само з доступом до історичних джерел минулого, також радянського періоду. Гостро цензурують закордонну літературу, продовжують заглушувати західні радіостанції. Органи влади далі живуть наче в параної страху перед ворожою інфільтрацією вільного слова. Право громадян демократичних країн читати та слухати те, що вони хочуть — досі недосяжна мрія для громадян Радянського Союзу.

Досі ще не гласність, а засекреченість є рисою, що визначає характер радянської влади і дійсності в СРСР. І слідів демократизації, про яку також говорить Горбачов — в СРСР не знайти. Коли партія дозволить "вибирати" одного з двох призначених нею кандидатів, і то тільки на нижчі посади — це не демократія для мільйонів безпартійних громадян. І що найважливіше: ця та інші евентуальні горбачовські "реформи" — це не результат вільного рішення народів СРСР, а наче "привілей", "подарунок" від партії, які вона, очевидно, кожночасно може відібрати.

ДУШПАСТИР ТА ЙОГО ГРОМАДА В СХІДНІЙ ЕВРОПІ

Анна-Гая Горбач

Двадцята публікація Німецького товариства дослідження Східної Європи (Deutsche Gesellschaft fuer Osteuropaforschung), що з'явилася на книжковому ринку в кінці 1986 р. в берлінському видавництві Арно Шпіц під редакцією відомого кельнського славіста Вольфганга Казака, складається з окремих праць про складне становище священика в тих країнах Східної Європи, де при владі комуністичні режими. Вищеназване товариство, засноване на початку 1950-их рр. німецькими славістами та істориками Східної Європи, сприяє науковим досліддам з ділянки історії, права та суспільних наук Східної Європи й одночасно видає відомий в Західній Німеччині науковий журнал *Osteuropa* (Східня Європа).

Матеріал двадцятого тому "Досліджень Східної Європи" — це вислід дводенної конференції, організованої Казаком в Гіммероді, в Західній Німеччині, 24-26 лютого 1984 р., куди запрошено малу групу публіцистів та науковців, що працюють від довшого часу над тематикою, пов'язаною зі становищем релігії в комуністичних країнах. Там виголошені доповіді та співдоповіді, що широко дискутувалися під час конференції, були доповнені та підготовані до друку в заактуалізованій формі, щоб нарешті дійти до німецькомовного читача. Перший відгук на це видання подала 3 лютого 1987 р. відома щоденна газета *Frankfurter Allgemeine*, яка виходить великим накладом, у обширній статті, в якій немало місця присвячено також становищу Української Католицької Церкви в Україні.

Згадана книжка містить матеріали про становище священика в таких церквах як Російська Православна Церква (РПЦ), Українська Католицька в катакомбах, Болгарська, Сербська, Римо-Католицька Церква в Польщі, Чехо-Словаччині, Угорщині, Югославії. Менші праці висвітлюють становище протестантів в Балтицьких країнах, римо-католиків в Радянському Союзі. Тому що праці зображують найновіший стан, видання має не абиякий документаційний характер.

Зацікавлення цією тематикою, пише в своєму вступі видавець, виходить з засади, що в усіх цих країнах, де панує офіційна атеїстична доктрина, проходить відродження релігії. Химерні уявлення марксистських революціонерів та їхніх спадкоємців у Росії та в сусідніх країнах Східної Європи, де сьогодні панують тоталітарні режими, що їм удасться знищити церкву, релігію та

релігійні потреби людей, скінчилися невдачею. Комуністична ідеологія нібито спрямована на поширення влади та забезпечення матеріального добробуту. Історія, однак, показала, що ця ідеологія неспроможна задовольнити духові потреби людини. Відчутне також велике спустошення, що його принесли Церкві комуністичні режими. Багато церков знищено, перетворено в музеї, людям бракує релігійної освіти, бо релігійне виховання та друк релігійної літератури заборонено, всяку спробу тут проявити якусь діяльність переслідувано. Багато священиків знайшли з режимом компромісові форми співіснування, головні в Росії, де представники Московської Патріархії явно виступають як речники радянської "політики миру".

Праця про стан душпастиря в РПЦ о. Миколая Артьомова — це аналітична розвідка, що виявляє всі суперечності та конфлікти, з якими стикаються священики цієї найчисленнішої православної спільноти. Аналізуючи довкілля, в якому домінує комуністична суспільна система, він викриває всі аспекти впливу на мислення та діяльність священиків.

Як Василь Фуров у своєму звідомленні 1975 р. про стан ієрархії РПЦ викрив три різні наставлення ієрархії до свого покликання та лояльності до держави, так само і автор дійшов до трьох можливостей душпастирської діяльності: капітуляція священика перед владою, інтеграція Церкви в систему, поєднання християнства з марксизмом. На цей прошарок спирається держава, бо він їй здається фактором стабілізації становища.

Друга група, до якої автор зараховує більшість священиків, намагається знайти рівновагу між зовнішнім державним тиском та внутрішньою мотивацією. Священик у постійній боротьбі зі своєю совістю. Стосовно до держави ця група старасться бути лояльною та виявляти свій "патріотизм".

Третя група хотіла б зреалізувати "відокремлення церкви від держави", для неї існують дві можливості: або відійти в приховане релігійне життя, або виступати відкрито в інтересі Церкви. В своєму закінченні автор доходить до висновку, що верховна ієрархія РПЦ живе зовсім відокремлено від самої Церкви. Ця Церква, на його думку, дуже живуча та діяльна, що, зрештою, підтверджують арешти, засуди та ув'язнення цілої низки священиків, монахинь та вірних.

У додатку до цієї доповіді в короткому дописі Гернот Зайде підкреслив ролю опозиційних священиків в Радянському Союзі, також покликаючися на три категорії ієрархів у Фурова, але пригадавши, що в Радянському Союзі існує велика четверта група ієрархів, священиків і вірних, що ігнорують всякі адміністративні розпорядження та діють потаємно. Саме проти цієї групи спрямо-

ване brutальне поступування державних чинників. При цьому він згадав представників Української Католицької Церкви (УКЦ), покликаючися на доповідь авторки цієї статті, в якій було заторкнуто становище як католицького священика в Західній Україні, так і священика офіційної Православної Церкви. Пригадавши історію зліквідування УКЦ в 1946 р., авторка звернула увагу на безліч самвидавного матеріалу, що свідчить про життя цієї Церкви в тяжких умовах підпілля. Наводячи приклади переслідування нелегальних священиків, але також ревних православних отців, що віддано ведуть свою душпастирську працю, авторка старалася унаочнити глибокo релігійність західньоукраїнського населення, що, не зважаючи на всякі небезпеки, активно підтримує священиків у їхньому важкому становищі. Покликаючися на відомий лист полтавського православного єпископа Феодосія до Л. Брежнєва кінця 1970-рр., що безприкладно унаочнив труднощі в душпастирській праці в традиційно православних теренах з боку державних чинників через уповноважених у релігійних справах, які постійно та настирливо втручаються в життя парафій, вона нагадала також про страх, що панує серед офіційних чинників перед кандидатами із колишніх "уніятських" земель, що хоч сьогодні православні, однак "заражені уніятством", як пише у своєму звіті Фуrow.

Рудольф Груліх, відомий західнонімецький католицький публіцист і дослідник, помістив у згаданій книжці аж кілька розвідок, серед них становище римо-католиків в Радянському Союзі, Югославії, а також про Православну Церкву в Югославії. Він аналізує стан римо-католицьких парафій, розкинутих по 9 радянських республіках. Найчисленніша група — це литовці, в яких, як він пише, релігійна приналежність, так само як і в західніх українців, тісно пов'язана з національними традиціями. За ними йдуть розкинутих по всьому Союзу близько мільйона поляків, майже півмільйона лотишів-лятгалів. Найкращі взаємини панують, на його думку, в Прибалтиці, бо і в Ризі, і в Кавнасі римо-католики мають богословські семінарії для вишколу священиків. Куди гірше становище в інших республіках, де немає ні єпископів, ні семінарій, ні жадної релігійної літератури. В усьому Сибірі працюють лише 6 священиків. Як на важливе джерело, що інформує про становище цих католиків, Груліх вказав на книжку о. В. Буковінського, польського священика, що жив у Казахстані й під час перебування в Польщі написав свої мемуари про важку місійну працю римо-католицьких священиків в Сибірі. В цій книжці є згадка, однак, про подібну жертвну працю й деяких українських душпастирів. На думку Груліха, становище християн у Радянському Союзі сприяє справжньому екуменізму між православними та католиками, католиками та протестантами.

Протестантський священик Ганс Петер Фрідріх у своєму огляді

"Свангелицько-лютеранські церкви в балтицьких радянських республіках" подав картину розвитку протестантизму в Прибалтиці від початку 16 ст., де реформація, також в наступні роки підтримувана Швецією, здобула великий вплив. Прилучення до Росії на початку 18 ст. чимало послабило ці церкви, однак, вони зміцнилися, коли після Першої світової війни ці держави здобули самостійність. Втрата цієї самостійності 1945 р. мала і для Протестантських Церков Прибалтики далекосяжні негативні наслідки. Підпорядкування під радянське законодавство Церкви та релігії створило після війни важкі умови, що дають себе й сьогодні відчувати. Священників мало, бо після війни чимало покинуло свій край, сьогодні одна третина — у віці понад 70 років. Незважаючи на власні труднощі, Протестантські Церкви Латвії та Естонії допомагали й допомагають опікуватися розкинутими по Казахстану та по сибірських просторах протестантськими німцями, що, після примушеного виселення, опинилися без церковної організації та опіки.

Для ілюстрації безправного становища Грузинської Апостольської Церкви в збірнику передруковано звернення архимандрита Йоакима Ассатіяні з 1982 р., в якому він скаржиться на свавільні конфіскації церков і монастирів у Грузії.

Дітгільд Треферт, довголітня керівниця східноєвропейського відділу Католицького пресового агенства в Бонні, що неодноразово писала також про стан УКЦ в німецькій пресі, надрукувала в збірнику дві статті: одна знайомить з польським рухом так званої "Оази", що постав в Польщі на початку 1980-их рр. під проводом люблінського теолога професора Бляхніцького. Цей католицький рух хоче виховати "нову людину", що повинна йти слідами Христа й виявляти себе в жертвовному служінні. Тут ідеться про поглиблення християнства в добу, коли його розуміють надто поверхово та традиційно. Другий допис Дітгільд Трефет "Новий мадярський шлях в церковній політиці" дає огляд покращання стосунків між Мадярською Католицькою Церквою та урядом, який застосовує певний прагматизм не тільки в економічному секторі. Тому що режим потребував християн для реалізації своїх економічних амбіцій, він пішов на певні поступки. Дозволено будувати церкви, влаштовувати богословські курси для мирян тощо. Все це відбувалося тихо, безшумно, щоб не пошкодити розвиткові. Врешті, сама держава звернулася до Церкви допомогти рятувати родини, впливати позитивно на молодь під оглядом моралі та патріотизму.

Зреферування становища душпастиря в Чехо-Словаччині належить перу відомого професора-богослова Йосифа Рабаса, що в цій ділянці має вже чимало публікацій. Чехо-Словаччина належить до тих країн, де законодавство в галузі обмеження релігійного життя застосовується з усією наполегливістю. Тут створено для

церкви та вірних дуже критичний стан. Церковно-адміністративні чинники, що від початку 1950-их рр. в державних руках, керують навіть богословсько-виховним сектором. Для інфільтрації церкви створено продержавну священицьку організацію "Pacem in Terris" (мир на землі), що довела ще й до розколу священицького стану.

Вишезгаданий Груліх у своєму огляді про вірних в Югославії подає, що там живуть 7,8 млн православних, 5,3 млн католиків та 2 млн мусулман. Порівняно з іншими соціалістичними країнами ставлення держави до церков куди толерантніше. Відокремлення церкви від держави й не надто сильне втручання держави в церковні справи дає можливість утримувати школи для духового росту, провадити молодіжно-виховну працю, себто катехизацію. Хоч зріст священицьких покликань останніми роками дещо знизився, досвід показує, що серед молоді існує велике зацікавлення в медитаціях і поглибленні віри, що можна особливо відмітити в католицьких країнах Хорватії та Словенії. Щодо православних, на думку єпископа Марка (М. Арндта), їхнє становище різниться від околиці до околиці, коли йдеться про саму Сербію. Де священики та їхні ієрархи виявляють багато активності, там вони можуть наразитися на переслідування та гоніння режиму. Найважче Православній Сербській Церкві в провінції Косово, де більшість населення албанці, що ототожнюють церкву з панівним тут сербським елементом. Ганс Йоахім Гертел дає огляд становища церкви в Болгарії. Паралелі з Радянським Союзом тут дуже сильні, хоч церква підлягає міністерству зовнішніх справ. Міністерство контролює семінарії, тексти послання болгарських ієрархів, публікації та зв'язки з закордоном.

Це інформативне видання заповнить велику прогалину, що досі існувала в цій ділянці на Заході.

«НЬЮ-ЙОРК ТАЙМС» ПРО В'ЯЗНІВ ТАБОРУ ОСОБЛИВОГО РЕЖИМУ

Надія Світлична

Газета *Нью-Йорк таймс* опублікувала статтю заступника редактора Розенталя під заголовком "Забуті в'язні". У ній ідеться про радянських політв'язнів табору особливого режиму ВС-389/36-1.

Як пише автор, статтю адресовано багатьом американцям, упевненим, що Михайл Горбачов веде свою країну тяжким шляхом до нової ери політичних і особистих свобод і що ми повинні якомога більше підтримувати його. Є й такі, що мають сумніви, включно зі мною, — пише Розенталь. Але публікація не має на меті дебатовати те, що відбувається в Радянському Союзі, автор хоче привернути увагу до 20 найстражденніших політичних в'язнів радянської в'язничної системи, сподіваючися, що це допоможе наблизити їхнє звільнення. Видається розумним, якщо американці, що мають довір'я до Горбачова, пробують щось зробити для цих людей, щоб полегшити їхній тягар. Вони можуть писати до Горбачова, відповідального за КГБ, цю політичну поліцейську армію, що ув'язнила їх, або до самих в'язнів. В'язні, напевно, не отримують цих листів, але їхні наглядачі рапортуватимуть вищому начальству в КГБ. Російські дисиденти вірять, що вияв зацікавлення ззовні може їм допомогти. Принаймні, це зменшить розпач політичних жертв від свідомості, що світ байдужий. Ці в'язні, — продовжує Розенталь, — не партизани, не терористи і не лідери змов проти радянської держави. Їх ув'язнили за те, що вони говорили, думали, писали про свободи, в які вони вірять. Одного з них засудили за те, що він вирізьбив скульптуру на пошану американської свободи, — пише автор і продовжує: їм інкримінували "антирадянську пропаганду". Далі газета подає адресу цих в'язнів: 618263, Пермская область, Чусовской район, поселок Кучино, учреждение ВС-389/36-1. Це адреса управління ВС-389, великого в'язничного регіону на Уралі, в Пермській області, де розміщено багато в'язнів. Пермь — це величезний район, закритий для іноземців. Останні три цифри знає кожен радянський дисидент. Вони означають особливий режим, тюрму-в-тюрмі, де політв'язні, яких не зламали під час попередніх термінів, сидять замкнені, голодні, виснажені морально та фізично. Це забуті політв'язні, про звільнення яких у Радянському Союзі не говорять. Жадного в'язня з табору 36-1 не було звільнено за указом, за яким звільняли інших дисидентів. Їхнє становище нестерпне. Вони носять смугастий в'язничний одяг, більшість часу проводять в ізольованих камерах і

виконують тяжку працю. Вранці вони дістають трохи несвіжої риби та водянистої каші, в обід — требуху або сало й смердючу юшку, ввечорі — юшку. Така діста призначена на те, щоб підтримувати у в'язнів відчуття постійного голоду та нудоти. Їх зібрали з усього Радянського Союзу. Спільне між ними те, що це — в'язні сумління, яких не вдалося зламати. Після звільнення вони знову починали писати або говорити про політичні чи релігійні свободи. Тоді їх poslali до табору 36-1. Вони залишають табір 36-1 тільки тоді, коли їх забирають на спеціальні допити. Повернувшись, вони залишаються незламними. Тільки десятьом пощастило врятуватися за останні роки. Це ті, що померли в таборі 36-1. Кожен має 10-річний термін ув'язнення. Балісові Гаюскасу тепер 61 рік. Він литовець, який не визнає приєднання його країни до Радянського Союзу. Його ессе, переклади вільних письменників з-поза Литви, включно з Солженіцином — коштували Гаюскасові 35 років його життя, — пише Розенталь і повторює прописом — тридцять п'ять. Петро Рубан: він повернувся до в'язниці втретє за створення вирізьбленого в дереві зображення статуї Свободи. Він зробив це в 1976 р., призначаючи подарувати її до двохсотріччя незалежності Америки. Ось їхні імена, вважаю за честь подати цей список, зауважує автор статті: Азат Аршакян, Гунар Астра, Леонід Бородин, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Лев Лук'яненко, Василь Мазурак, Ашот Навосардян, Март-Олав Ніклус, В'ячеслав Острогляд, Василь Овсієнко, Вікторас П'яткус, Григорій Приходько, Семен Скалич, Енн Тарто, Федір Труфанов. Серед них поети, психолог, учителі, робітники, філолог. Багато з них були в ув'язненні за Сталіна і продовжують бути ув'язненими за Горбачова. Розенталь пропонує докладніші інформації про цих в'язнів дістати в Американській гельсінкській групі або в "Центрі демократії" та подає адреси цих організацій у Нью-Йорку. Якщо люди писатимуть до в'язнів табору 36-1 бодай кілька слів, вони знатимуть, що про них думають і не почуватимуться цілком забутими. Якраз напередодні публікації цієї статті в *Нью-Йорк таймс* урядова Гельсінкська комісія у Вашингтоні влаштувала зустріч із членами американської урядової делегації, що їздила нещодавно до Радянського Союзу. Голова Гельсінкської комісії, конгресмен Стенлі Гоер, зокрема, сказав, що, перебуваючи в Києві 13-14 квітня, їхня делегація вручила Щербицькому список, що включає 175 українських політв'язнів. Щербицький прийняв список і обіцяв, що справу кожного буде переглянуто. Щоправда, він не уточнив, ані скільки цей перегляд триватиме, ані якими наслідками для ув'язнених той перегляд закінчиться.

ЯК МИ ПОЧАЛИ ТУ СЛАВНУ ВІЙНУ, ЩО ЇЇ МИ ПРОГРАЛИ

Демонодор Баюрський

Ми з татом віддавна підготовлялися до війни. Тато перераховував мені речі, які треба буде взяти з собою на війну: нічний горшок (бо що, як захочеться?), шафу (бо де повісити вбрання?) і т. д. Пропонував мені пробувати, чи підйму шафу на спину. Я пробував, але підняти не міг, отже, на війну було ще вочевидь зарано.

Якщо війна надійшла перед закінченням нашої підготовки, то це все через маму. Одного разу мама сказала: "Нудно, вже краще, якби була війна". Сказавши цю чаклунську формулу, мама вже не могла відвернути виниклих наслідків, бо не знала формули на відчаклування.

Війна, яку викликала мама, почалася разом із новим шкільним роком. Початок її був повний захопливих, цікавих подій. На подвір'ї нашої школи почали діятися дивні речі: там, де раніше я ходив на вправи "вовченят", тобто кандидатів на пластунів, тепер почали вибухати малі бомбки — вибухові, запальні й газові — для наочної демонстрації та науки. Після випробувань, які треба було спостерігати з безпечної відстані, я підняв відламок: він був ще теплий, пористий і пах крутим яйцем — як наш потребник. Вчителі повчали нас, що в випадку газової атаки можна, за браком маски, прикласти до носа спеціально виготовлений тампон, а не маючи й такого — наволожену хустину, а як не буде наповхаті води, можна її наволожити навіть власною сечею. Ситуація, в якій можна буде рятувати собі життя таким способом, розпалювала мою уяву. Що за цікаві часи настали!

Виявилось, одначе, що не матиму нагоди випробувати спосіб з сечею, бо тато приніс зі староства три газові маски: одну з прикручуваним фільтром для себе (виглядав у ній як якась тварина з рисм) і дві з гумовою трубою, що вела до коробки з газобиральними речовинами в перевішеній через плече брезентовій торбі — для мене й для мами. Ми з мамою виглядали в цих масках як слони. Татова маска була стара, ще з першої війни, а наші були пахуче новенькі, привезені з самої — йой! — Бельгії. Я був невимовно гордий моєю маскою й не міг дочекатися газової атаки. Як мусіли мені заздрити шкільні товариші, засуджені на хустину з власною, навіть не бельгійською, сечею?

Вчителі вчили нас також, що під час війни треба оклеювати ши-

би поясками паперу, щоб не вилітали від вибухів. Про те, що буде, коли вікно вилетить разом з шибою, не вчили. Наші шиби залишилися незаклеєними, бо наша родина була лінива й легковажна.

Проте, ми ретельно застосували іншу шкільну науку: копання бомбосховищ. Треба було викопати рів з відповідно заламаною лінією. Коли бомба рубоне в одне рамено рову, ти собі сидітимеш преспокійно в другому рамені й жуватимеш зернятка. Вся штука тільки в тому, щоб сісти у відповідне рамено. Тому що в школі, крім демонстрацій воєнного мистецтва, зайнять не було, найбільш часу на копання мали діти — я, Єндрек і Марек. Ми були дуже горді, коли врешті прийшов німецький наліт і всі три родини з двох сусідніх домів примостилися в нашому рові, що простягався на пустирі за обома домами. Цей шмат нічисї землі, покритий травою, бур'яном і мурашниками, вже перед війною служив місцем хлоп'ячих забав. Рів був новою, вже воєнною, забавою.

Вибухи бомб були переділені гуркотом чогось меншого. — Це, мабуть, сипляться цегли з нашого дому, — я собі думав, сидячи в одному з рамен рову і скублячи зернятка з соняшника. Я добре пам'ятав гуркіт моїх дерев'яних кубиків, коли я розвалював свої будівлі. Думка про наш дім, розвалений як мої палаци та твердині, наповнювала мене тремтінням збудження. Але на мос розчарування дім стояв цілий, навіть не оклеєні папером шиби не потрікалися. Дрібний гуркіт виявився тільки цокотінням протиповітряних кулеметів.

Не було також газової атаки, отже, наші маски здалися нінащо.

Тато, знаний з того, що все кудись пропадав, і цим разом пропав, а потім повернувся з новинами з самого центру подій: німці бомбили радіостанцію на іншому кінці міста, і кілька домів там лежало в руїнах. Тато бачив ногу в шкарпетці на вулиці. Я хотів побігти побачити цю ногу, але мама мене не пустила.

Потім тато знов пропав кудись, а ми з мамою подалися на село, щоб переждати там налеті. Ми замешкали у власників саду, які щодня робили налисники з яблучними повидлами і мали прізвиське, подібне до налисника.

Дочка Налисника запросила мене на прогулянку за село, де поклялася на землі й заявила, що можу з нею робити, що хочу. Отже, так виглядає війна? Я почав сипати на неї пісок, вкладати травинки, але що ще можна робити? Нудно.

Потім Налисниківна запропонувала, щоб ми разом викупалися в ставі — алеж ми не взяли з собою купальних костюмів! — я застерігся, маючи ще передвоєнну ментальність. — На Адама й Єву, — сказала Налисниківна. — Але вже темніс, мусимо йти, мама буде гніватися! — І ми пішли на налисники з повидлами.

Рознеслася вістка, що прийшли більшовики. Ніхто ще їх не бачив

у нас на селі, але вже нібито були в місті. Досі я бачив тільки раз більшовика. Це було в коридорі потягу на лінії між нашим містом і містом тітки Галини, якою проходила велика магістраля Париж—Москва. Більшовик мав яскравочервону краватку і щось до мене заговорював своєю більшовицькою мовою, але я відмовлявся його розуміти. Отже, тепер побачу їх більше, бо вертаємося додому.

Справді, вулицями нашого міста їхали ваговози з батареями кулеметів на дахах шоферських будок, заповнені мужчинами в сірих шинелях і в шпичастих шапках. Рушніці в деяких були на звичайних шнурках, що відразу впало в око мені, старому знавцеві військових справ, який не раз проповзав норою попід тиним касарні напроти нашого дому, щоб приглядатися до жовнів. У ніздря ввірчується гострий запах бензини, зовсім інший від приємного запаху з авта Єндрекового й Марєкового тата. До того приплутуються ще якісь інші запахи: немов би дьогтю, махорки і ще чогось невимовного.

Тато з'являється знов удома. Допомогає евакуювати староство на Литву. Оповідас, як у Вільні люди спалили більшовицький танк, що самітньо в'їхав у місто попереду решти. Але на Литву тато не пішов. Він піде на захід. Ми маємо приєднатися до нього пізніше, як спродамо майно.

Місце тата займає більшовицький старшина, який наповнює колишню спальню батьків тим самим, знаним уже з вулиць запахом. Який інший цей запах від запахів капітана З., що мешкав у тітки Галини. Ті запахи сукна, шкури та люлькового тютюну, сполучені з видом шабель і пістолетів, схрещених на ліжку, наповнювали мене релігійним захопленням. Я заглядав до кімнати капітана З. як до святині. Воєнна поразка — це примус нюхати й бачити не те, що любиш.

Мама наказує мені викинути газові маски й кабуру пістолета, яка служила мені для забав. З великим жалем топлю їх у гливкому місці нашого потребника на подвір'ї. Так, на самому початку світової війни, стаю роззброєним, отже, не можу далі брати на себе відповідальности за її перебіг.

В нашій школі починають учити російської мови, хоч має в нас бути білоруська республіка. Нові букви зовсім подібні до тих, що були в татовому *Лисі Микиті*, але звучать інакше — як розварена капуста, без хрупкости. Сьомого листопада роздають нам цукерки, які мають смак крохмалю й мила. Учитель, знайомий мами, каже з подивом на гурму військових авт, що наповнюють місто: "А все ж таки це могутність!" Але мені не імпонує держава, яка не має кляси ні в запахах, ні в смаках. Треба виїжджати на захід. Тут уже нічого не зробимо для цієї війни, яку моя мама викликала передчасно. За наступної будемо обережніші.

КРИЗА В КОМІТЕТІ

На зборах Комітету вшанування роковин складено список присутніх з належними титулами: д-р Абияк, мгр Бабохват, дир. Вабило, о. Габайло, інж. Габуря, ред. Дабудь, проф. Епархіяльний, сот. Ђбко*... Коли за абеткою дійшла черга до п. Жабського, виявилось, що п. Жабський є попросту паном Жабським без ніякого титулу.

— Це неможливо, щоб Ви не мали жадного титулу, — звернули йому увагу збентежені присутні. — Людина без титулу — все одно як без штанів. Пригадайте собі вашу рангу з війська, наприклад.

Але пан Жабський пояснив, що ніколи в жадному війську не служив, бо, поперше, був завжди слабого здоров'я, а, подруге, належачи до бездержавної нації, не бачив ніякого інтересу в служінні в військах різних державних націй. Хіба мало того, що мусів їм платити податки?

— В такому разі можемо затитулувати вас відповідно до останнього керівного посту, який ви посідали в якійнебудь установі, пане Жабський.

Але пан Жабський заперечив, що колинебудь керував будь-якою організаційною клітиною, бо через брак якихнебудь талантів не надавався до керування чимнебудь.

— Можемо попросту поставити букву "п." перед прізвиськом пана Жабського...

— Це не розв'язка! Кожний може собі поставити "п."! Громадськість відчула б, що ми тут щось крутимо, когось ображаємо. Не можна допустити до такого скандалу! — посипалися голоси з залі.

— Нема іншої ради, як обрати пана Жабського президентом нашого комітету. Це надасть йому автоматично титул президента, у скороченні "през." — запропонував мгр Бабохват.

Пропозицію прийнято, і кризу в Комітеті уникнуто. А вже здавалося, що ситуація безвихідна.

* По-галицьки це означає "яблуко", а не те, що ви думали. — Д. Б.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Tolstoy, Nikolai. THE MINISTER AND THE MASSACRES.
London: Century Hutchinson, 1986.

Толстой, Ніколай. МІНІСТЕР І МАСАКРИ. Лондон, 1986.

Це третя книжка Ніколая Толстого про репатріацію радянських (і нерадянських) громадян західними потугами після Другої світової війни. Попередні були *Victims of Yalta* (1977) та *Stalin's Secret War* (1981). Рецензована тут книжка створила політичну бурю, яка часами виходить поза межі аргументів, представлених автором. В переважній більшості рецензія на цю книжку була негативна, хоч не тому, що основну тезу Толстого дискредитовано.

Один із кількох рецензентів книжки Толстого, які поставилися позитивно, був Крістофер Букер в *Спектейторі* (17 травня 1986 р.). У статті в *Дейлі телеграф* (24 травня 1986 р.) Букер писав про дивну цензуру з боку БіБіСі на дослідження Толстого. Йому було заборонено виступати на телевізійній та радіопрограмах БіБіСі після "заборони з Лондону під будь-яким оглядом інтерв'ювати Толстого". Це було тим дивніше, що Толстой попередньо часто виступав на телебаченні та радіо в дискусіях про його дві попередні книжки. Пізніше виявилось, що "таємна усна директива зверху" інструктувала керівництво телебачення та радіо не згадувати про його книжку. Досі БіБіСі відмовляється визнати існування цієї заборони, не кажучи вже про її причини.

Перша книжка Толстого в більшості зосереджується на репатріаціях двох мільйонів радянських біженців на підставі договору в Ялті. Після примусового повернення, на репатріантів чекала або негайна страта, або повільна смерть в таборах праці в Сибірі. В другій книжці він представив нові докази, які, як сам автор в той час припускав, були "докладні, але спекулятивні, залишаючи місце для інших інтерпретацій". Зміст останньої третьої книжки, що є предметом нашої рецензії, дискутовано в журналі *Інквантер* (травень 1983), де Толстой описував насильницьку репатріацію антитітовських югославських партизанів. Толстой стверджує, що *Міністер і масакри* "в більшості спирається, якщо не вповні, на прямі докази, отже елемент спекуляції тепер дуже зменшений".

В 1945 р. Гаролд Макмілан був англійським міністром-резидентом для середземноморських країн. У його функції входило давати політичні поради та приймати рішення в ситуації, що склалися в Італії та в Австрії, в той час окупованих англійцями. У 1957-

1963 рр. Макмілян був прем'єром від консерваторів, а пізніше став членом палати лордів.

У вересні 1944 р. англійський кабінет міністрів погодився повернути всіх радянських громадян на Заході до СРСР, "не зважаючи, чи вони бажають повертатися, чи ні". В лютому 1945 р. це увійшло в рамки ялтинських угод. Ставлення США не було таке прозоре, як це було з англійської сторони: тенденція США була: "безстороння і часами неприхильна, або навіть і ворожа. Хоч міністерство закордонних справ часто цитувало Ялтинську угоду про вживання сили, США сприймали текст дослівніше і базували свою політику на компромісі та прагматичних міркуваннях". (стор. 52-53).

Державний департамент США боровся, щоб включити до Ялтинських угод пункти, сприятливі до прав військовополонених. Це означало б, що хтонебудь у німецькій уніформі мав би право вимагати охорони, на яку мають право всі військовополонені, і не міг би бути насильно відданий на погане трактування. Кінцевий вислід був: "незадовільний компроміс з насильною репатріацією допущено в одному, місці але її застосування зігноровано або від нього відмовлялися в іншому місці, наслідком чого був стан замішання".

В лютому 1945 р. Макмілян одержав від міністерства закордонних справ телеграму, яка віддавала в загальних рисах сенс його інструкції: "Згідно з курсом, який ми приймаємо і якого ви повинні дотримуватися, всіх осіб, які є радянськими громадянами за англійським законом, треба репатріювати, і нікого, хто не є (повторюю, не є) радянським громадянином, невільно висилати назад до Радянського Союзу, хіба такий має бажання повернутися".

Інструкції Макміляна не могли бути чіткіші, і він сам припускав у своєму щоденнику, що "між полоненими німцями є близько 40 тисяч козаків і російських білоемігрантів з жінками та дітьми. Передати їх в руки росіян [советів], значить засудити їх на рабство, катування та певну смерть".

Толстой представляє багатий на факти матеріал і докази, які ведуть його до питання, хто був відповідальний за непослух та невиконання і приховання від міністерства закордонних справ інструкцій про репатріацію нерадянських громадян і югославів-антититовців — всіх, хто не підлягав Ялтинському договору. Фактично, не тільки міністерство закордонних справ, але й Черчілл також повністю не знав всю історію.

Загальне число козаків, які здалися англійцям і були репатрійовані з Австрії, налічувало 30 тис. Три тисячі з них не були радянськими громадянами — в більшості то були царські вигнанці.

На додаток, Російський корпус, який складався з російських білоемігрантів, які жили в міжвоєнні часи в Югославії, також здався англійцям. Югослави-антитітовці склалися з сербських роялістів генерала Михаловича ("четники"), вояків хорватських військових формувань ("ушастів") та словенської національної гвардії ("Домобранців"). Їх було коло 40 тис. Партизани Тіта були більш зацікавлені воювати з югославами-антикомуністами, ніж проти німців. Толстой також підкреслює, що: "Після чотирьох років ворожої окупації не було мілітарної формації в країні (включно з партизанами), яка не була б до якоїсь міри змушена коляборувати з ворогом" (стор. 90).

Двома винятками в керуванні репатріацією були Російський корпус та Українська дивізія Павла Шандрука. Вони склалися з малого відсотку радянських громадян, яких, правда, перевезли до Італії, де було безпечніше. Толстой простудіював англійські архіви і зробив заувагу: "Чому вони цих зберегли, а інших, більш-менш того ж таки походження, засудили, — залишається таємницею".

Автор описує збереження Української дивізії як особливо багатозначну подію: "Все було проти українців. Ще від 10 травня вони брали участь у воєнній операції на східньому фронті і, згідно з міжсоюзницькою угодою, повинні були піддатися Червоній армії. В дивізії було багато радянських громадян. Але, найголовніше, дивізія належала до найненависнішої формації німецької армії, бо офіційно вона називалася: "14 Waffen Grenadier Division der SS 'Galizien'" (стор. 92–93).

В липні 1945 р. Сталін вимагав видання Української дивізії. Толстой вважає, що англійці цього не зробили тому, що "її особовий склад, який налічував 10 тис. чоловік, повністю здався як Польська дивізія". Перед тим як Українська дивізія здалася англійцям, вона надіслала повідомлення до генерала В. Андерса, командувача Польського корпусу в Італії. Вони покликалися на передвоєнне польське громадянство і тому не підлягали Ялтинському договору: "Немає сумніву, що рішення врятувати Українському дивізію було політичне — складне і важливе. Однак, фактів про те, коли і як це рішення постало, немає" (стор. 93).

Толстой також не міг знайти пояснень, чому Російський корпус не підлягав насильній репатріації, а 40 тис. козаків та 30 тис. анти-тітовських югославців не мали цієї полегші.

Українським читачам можливо не подобаються неприховані симпатії Толстого до справи білих росіян. Він пише, що рух Власова, який не мав у собі ніякого "натяку на підкореність своїх інтересів інтересам нацистів" і як "широкобазований, російський опозиційний рух поділяв (англійські) демократичні та ліберальні ідеали". На думку Толстого, рух Власова, був би прихильником такого росій-

ського уряду, який би: "поважав релігію, легальні та власницькі права і відкидав би всю кричущу несправедливість наявної диктатури. Велике значення надавано національному розвитку, самовизначенню та автономії менших народів у межах попередньої російської держави" (стор. 366).

Англійські війська в Австрії видали 250 тисяч хорватських біженців (цивільних і вояків). Знушання, катування, екзекуції та ув'язнення партизанами Тіта, "перевершували навіть найжахливіші кривди, вчинені в останні чотири роки війни та окупації" (стор. 130).

Один із англійських учасників репатріації козаків та югославів з Австрії в 1945 р. Джон Парі відчував огиду, що англійські війська брали участь у тому злочині; він сказав Толстому: "До кого стосується термін «Воєнна злочинність»? До підбурювача? До злочинця? До посередників? Мені виглядає, що якщо країна або країни «виграють» війну, тоді подібні дії не є злочинами! В моєму випадку, якщо Тіто і Макміліан були переможцями, то всі їхні директиви та акції мали законну підставу. Чи не проклята це нісенітниця? Якщо ж так думати, які ж тоді є критерії цивілізації?" (стор. 135-136).

Тіто ніколи не приховував від англійців, що він хотів помсти. Отже англійці винні, принаймні, в тому, що:

1. Вони обманули югославів-антитітовців, коли сказали їм, що їх перевозять до Італії, коли в дійсності їх вислали до Югославії.

2. "Існував таємний англійський підрозділ, який діяв на югославській землі і навіть якщо він не брав участі в масових вбивствах, безпосередньо співробітничав з Тітовими катами" (стор. 163).

3. Передання порушувало міжнародне право і застосовувалося насильство там, де це було потрібно, щоб змусити до послуху наказів (стор. 287).

4. Не було ніякої перевірки козаків, у відміну від Української дивізії, всупереч офіційній політиці, а югославів масово вислали назад.

Багато рядових вояків не були свідомі долі, яка чекала на тих, яких вони репатріювали. Однак, чимало офіцерів знали про те: "Ці трагічні події викликали дуже поширене почуття жаху огиди ще заки стало відомо про розміри чиненого кровопролиття. Якби німецьким офіцерам закидали подібні вчинки, — немає сумніву, що їх обвинувачували б у воєнному злочині" (стор. 174).

Про співучасть Тіта в масовому вбивстві немає сумніву. Тіто наділяв катів медалями та матеріальними нагородами. Мілован Джілас, тоді близький до Тіта, казав: "Враховуючи тодішню структуру влади та спосіб командування, ніхто не міг би виконати такий

страшний учинок без згоди згори. Панувала атмосфера помсти" (стор. 204).

Джілас також згадує одну розмову з Тітом: "Я сказав, що ми задалеко зайшли... Тоді Тіто негайно гостро заперечив, наче він уже давно дійшов до кінцевого, хоч навряд чи втішного висновку: «Ми з цим покінчили раз назавжди»" (стор. 205).

Маштаби кровопролиття, вчинені партизанами Тіта, були подібні до масакри над польськими офіцерами в Катині. Але югославів було набагато більше. Толстой розмірковує, чи совети брали участь в екекуціях, в той час, коли Тіто був прихильником радянської влади. Совети не могли зрозуміти, чому англійці видали нерадянських козаків. Офіцер СМЕРШу влітку 1945 р. дивувався: "Як англійці могли таке зробити? Так, справді, було багато, чого я не міг зрозуміти" (стор. 270).

Захід нічого не дістав у заміну, що для советів ще раз стверджувало їхню зневагу до Заходу: "Ця дія не викликала ні вдячності, ані спонуки до взаємодії, лише зневагу та недовір'я" (стор. 270).

З двох тисяч переданих советам нерадянських козаків тільки п'ять відсотків залишилися живими. Змова, яка оточує всю справу, незрозуміла аж до сьогоднішнього дня, включно з БіБіСі. Макмілян цілий час говорив неправду. В 1984 р. БіБіСі мав з ним інтерв'ю, під час якого він знову наполягав на тому, що він не знав про існування нерадянських козаків (хоч його щоденник того часу про це згадує). Скидаючи з себе всю відповідальність, Макмілян сказав: "Це мусіло так бути. Ми не мали можливості це стримати. Якби ми цього не зробили, це означало б, що наших англійських полонених нам би не повернули" (стор. 66). Хоч не було ніякої угоди про повернення англійських військовополонених.

Змова включала фальсифікацію наказів, які один за одним таємно заміняли суперечливі усні інструкції, щоб приховати мету. Макмілян постійно пробував перекидати відповідальність на фельдмаршала Александра, командувача П'ятим англійським корпусом в Австрії. Багато документів пропало або було змінено в Державному публічному архіві, включно з документами, які Толстой досліджував у своїй першій книжці і які від того часу зникли. Постає питання, на яке Толстой не може відповісти, — чому Макмілян так поступив. "Якби Черчілл відкрив правду, надійній кар'єрі Макміляна, як консервативного політика, без сумніву прийшов би кінець" (стор. 347).

Толстой робить такий висновок: "Мотиви Макміляна залишаються таємницею і може ніколи не будуть відомі. Його пояснення недостатні й непослідовні, документи підроблено та знищено, це надзвичайно винахідливе сорокрічне маскування та

його упертість майже цілком приховали слід, який, здавалося, вже давно надійно захолюнув” (стор. 399).

Книжка Толстого добре продокументована, багата деталями й винятково важлива для дослідників цього періоду. Змова мовчанки та обману триває до сьогоднішнього дня. Якщо дослідження Толстого є невірне, чим можна пояснити таке приховування фактів, яке простягається до верхів БіБіСі і чому Толстого, разом із його видавцем, не покликали до судової відповідальности за наклеп, знаючи суворі англійські закони за ширення наклепів?

Праця Толстого з’ясовує занедбаний аспект післявоєнної скандальної західньої політики, яка простягається до самих вершин англійських та американських політичних установ часів Другої світової війни. Нема сумніву в співучасті советів та югославів у вбивстві своїх співвітчизників, репатрійованих до них західніми державами. Але є сумнів, чи за ці воєнні злочини хтось колись розрахується? А може значення слів “воєнний злочин” стосується тільки до однієї сторони? Тут доречно закінчити словами Джона Парі, якого я цитував раніше: “Мені здається, що якщо країна або країни «виграють» війну, тоді подібні дії не є злочинами!”

Тарас Кузьо

200 ЛИСТІВ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА.

Передмова Дмитра Чуба. Мелбурн: В-во "Ластівка", Об'єднання українських письменників "Слово", 1986, 272 стор.

Я ніч не спав, схвильований докраю,
Це ж перший лист із рідної землі!
Ну, хто збагне, хто душу розгадає,
Хто вирве з неї кривди і жалі...

Дмитро Чуб

Ці рядки — це відлуння на першого листа Бориса Антоненка-Давидовича — до давнього друга і впорядчика двохсот його листів, Дмитра Чуба, що проживає в Австралії й займається літературною та педагогічною діяльністю. Із вступної статті довідується читач про маловідомі моменти біографії Антоненка-Давидовича. Наведемо хоча такі життєписні дані: під час Визвольних Змагань, він, козацький нащадок з Полтавщини, долучився до Українських Січових Стрільців і боровся в їх рядах, коли вони відбивали Арсенал в Києві від збольшевиченого робітництва, про що згодом, в 1925 р., написав роман "Січ-Мати" ("Життя і революція"). Нераз був арештований ше чекістами. За короткотривалого періоду т. зв. "відродження" літератури 1920-их років був членом угруповань *Ланка*, згодом *Марс*, до яких тоді ж належав і Тодось Осьмачка. В 1935 р., за розгромом літератури, засуджений на 10 років тюрми та концтаборів і згодом новий засуд, разом 21 рік неволі-катівні. Після смерти Сталіна, коли наступила реабілітація деяких письменників, повернувся з заслання і Антоненко-Давидович в 1954 р. і проживав у Києві вже до смерти в 1984 р. Удари долі не оминали його і в той останній період, — і родинні, і пов'язані з його твердо замаркованою репресованістю, — погрози КГБ, труси, заборони. В тих умовах тільки вперто-відважна і завзята людина могла з такою послідовністю наполягати на зв'язку із вільним світом, із друзями, розсіяними ген поза батьківщиною. З такої настанови письменника і зародилося оце листування з Дмитром Чубом, видане ним після смерти Б. Антоненка-Давидовича.

Із сторінок цього листування виростає перед читачем великий правдолюбець, переслідуваний на всі лади, та незламаний духово, справжній письменник, у якого ніщо не здолало погасити Божої іскри. Він зовсім не приховував того, що радіє публікацією його творів за кордоном, — *За ширмою*, згодом і в перекладі Ю. Ткача на англійську мову, *Печатка, Землею українською* у видавництві "Київ" (в США) і в Австралії. Він зберіг свою індивідуальність і свою національну гідність. Дмитро Чуб вболіває, що автор не сказав свого останнього слова в літературі, — йшлося про повість

Завищені оцінки, відкинену в Києві від публікації. Та можна з певністю ствердити, що ці 200 листів його і стали тим останнім словом письменника. До своєрідного мистецтва доходять жителі Радянської України, коли, не розповідаючи багато, дають по суті дуже цікаву картину проявів життя у начебто цілковито зрусифікованому Києві, де такі, як Антоненко-Давидович, це, мовляв, "білі круки"... Як тільки появиться якась віддушина, — виринає щось неочікуване. Такою є згадка "між іншим" про те, що в новорічну ніч по Києву 1969 р. ходило багато груп колядників, і то з студентства, з колядками і шедрівками, та й до його хатини заглянули. "Вже років сім(!), як у Києві та інших... містах України (Львів, Одеса, Полтава тощо) студентська молодь відновила цей давній народній звичай і, вбрана в національне вбрання та костюми окремих персонажів (коза, козак, Мошко), співає колядки та шедрівки по окремих адресах та на майданах і вулицях міста... а то вкінці зйдуться всі на майдані просто неба і співають". На запитання Дмитра Чуба, чи тямлять вони ще давні, не перемінені колядки, письменник відповідає, що в нього в хаті по-давньому співали, видно, не забулося. Характерними для листів письменника є його вістки про київську погоду, наприклад, з січня 1969 р. про те, що морози доходять до 25-30 градусів за Цельзієм та сніговії даються взнаки. Пишучи про погоду, він неоднократно стверджує: "Я дуже люблю завірюху (так само, як і грози), колись замолоду дуже любив гуляти вулицями, коли мете".

Щодо себе самого письменник не жаліється на долю, згадуючи про свої роки за ґратами як про "злигодні". У відповідь Дмитрові Чубові з нагоди свого 70-річчя пише, стверджуючи з природною йому скромністю: "ніякий я видатний, а feci, quod potui". Згадує автор і про "чорні бурі" з розкопаної Хрушовим цілини. "Буря ця підхопила верхній шар ґрунту й понесла його, кажуть, геть аж до Швеції. В Києві пелена снігу вкрилася була тоді сірою наміткою...". Також, наче випадково, згадує автор листів, що "добра книжка швидко розходиться" в Києві, коли вийде щось вартісне; так згадує він згодом і про *Марусю Чурай* Ліни Костенко, за якою в черзі стояли. Книжки самого Антоненка-Давидовича розходяться дуже швидко, наприклад, тираж 65.000 його роману *За ширмою* розійшовся за три місяці, 50,000 примірників книжки *Як воно починалося*, що припало на саму Полтаву, розійшлося там протягом трьох днів.

У тому ж 1969 р. автор згадує про відродження "добрих давніх звичаїв": "Нещодавно молодь на лівому березі Дніпра в Києві улаштувала свято вечора на Івана Купала і стрибали через багаття, пускали вогненні колеса згори вниз, дівчата кидали вінки на Дніпро й співали. Допізна ... багато народу... милувалося барвистим

видовищем і зачаровано слухало народні мелодії..." Подає він і про веснянки весною. Згадує автор також і про те, що гарні речі народного мистецтва скоро розходяться в крамницях, наприклад, добра плахта. Так із сторінок листів Антоненка-Давидовича доноситься до читача сильний ритм ударів зболілого, але живучого серця — столиці України. Відчувається й пручання самої природи землі української і в автора виринає спогад під час бурі: "А я так люблю цю грозу, а надто горобині ночі, які пам'ятаю ще з дитинства, коли десь по півночі блискавки розпанахують чорні хмари; грім потрясав землю, а з неба падав суцільний вал дощу, мов прорвало десь океан ... Бабуся витягала з-за ікон на божнику страсну свічку, засвічувала тремтячими руками й ревно молилася перед богами (іконами), щоб обминуло нашу хату лихо...". Цікавими є і перекликування його з давніми літературними друзями; закинуло, мовляв, друга на Урал в 1930 рр., відвідав його і радий, що і син його — інженер, там же вже народжений, доброю українською мовою говорить; погугорили там, "воскресили в спогадах Охтирку над Ворсклою 20-их років, де разом працювали, й тодішню столицю України, Харків, зі Скрипником, Миколою Хвильовим і тими людьми, що їх давно вже нема серед живих...". Так, зустрівши далеко розсіяних по світу земляків, письменник цитує слова із Біблії, як аналогію до химерної долі України: "Розсію Тебе, Ізраїлю, між народи по всій землі, і станеш Ти посміховиськом для людей, але коли пройдеш через горнило страждань і поневірянь, я зберу Тебе знову на землі обітованій...". Автор радіє зацікавленням рідною мовою в Україні; частина тиражу його книжки *Як ми говоримо*, 15,000 "розійшлася блискавично". Згадує автор також, що саме завдяки листам письменників М. Рильського, В. Касьяна, М. Стельмаха, Ю. Збанацького, Б. Харчука, Антоненка-Давидовича та інших, створено заповідник "Козацькі могили" в Берестечку. З приємністю пише письменник про відкриття таблиці в пошану Гр. Косинки (розстріляного в 1934 р.), з написом: "У цьому будинку в 1924-1933 рр. жив і творив український радянський письменник Григорій Косинка (Стрілець)". Були й квіти перед таблицею. Порадували автора також групи студентської молоді, що, вітаючи його з уродинами — 72 роки, співали йому давніх пісень стрілецьких, як давньому січовикові: "Гей, ви стрільці", "Ой, видно село, широке село під горою", "Зажурились галичанки та й на тую зміну". Зі своєрідною сатисфакцією, півжартома, згадує він про те, що "Народні перлини — це люксове видання, про яке москвичі кажуть, що цим виданням "Київ переплюнув Москву".

Завдяки тому, що листи подано в хронологічному порядку, можна стежити за тим, як проявлялося життя в Києві; отож — ще в 1972 р. (за Шелеста) колядники — студенти, інженери, лікарі —

все інтелігенція молода, завітавши до Антоненка-Давидовича (було аж три групи), співали, крім колядок, ще й улюблених його пісень; зодягнені в білі свитки та сині чумарки з червоними поясами, носили звізду, малюнок козака та на жердині калину й пшеницю; були й традиційні кози, чорти, бик. Одна з груп чудово заспівала "Вічного революціонера" І. Франка, друга — "Гей там на горі Січ іде" та "Бондарівну". Знову зійшлися на площі на Хрещатику і "співали вночі просто неба".

Незабаром після цих виявів наступив погром інтелігенції — січень 1972 р., про що автор пише лише натяком: "загальні прикrostі", тяжкий настрій. Згадує про загальне пригноблення і роздумує, чи є ще "порох у порохівницях..." Появилася напаслива стаття й на нього в *Літературній Україні*: "В ролі жебрака". Не зважаючи на все те, автор натякає на свою нескореність; пише, що внутрішній голос наказує йому: "Пиши й пиши! До останнього подиху праці, не вважаючи ані на що ... щоб передати на папір вистраждане..."

В 1974 р. (в "добі" після Шелеста) ще крадькома ходять на Різдво колядники, але вже в звичайнім убранні. В одному листі з 1976 р. проскочила вістка, що від 1974 р. заборонено співати улюблений "Заповіт" на Шевченківських концертах (згодом, в 1978 р. вже знову дозволили).

Подиву гідні людські зв'язки утримував Антоненко-Давидович. Зустріти "брата по духу" було у нього якимсь внутрішнім імперативом. Так, немов ненароком, проскочить у листі згадка, що от захотілося провідати друга із січовиків в Галичині, на батьківщині Олекси Довбуша, в Печеніжині, в чудових Карпатах; а то був він десь на Уралі — так, нібито це поблизу десь... Коли приглянутися до окремих висловів-сентенцій у листуванні автора, то впадає в вічі певна внутрішньо логічна послідовність цих висловів щодо часу появи: в одному листі з 1976 р. згадано про те, що помер "офіційний" тоді письменник Ю. Смолич, з заміткою: "мені здається, що іноді люди вмирають раніше від своєї фізичної смерті...". В наступному ж листі є такий афоризм: "часом міцний дух змушує одужувати хворе тіло. Кажу це з власного прикладу". (Цю думку висловив був у своїх писаннях ще "добрий сусід українців", д-р Франц Скорина, білорус, людина 16 ст., пишучи при тому, що він гордий з того, що він "русин"). Такі антитези у двох листах підряд приневолюють людину застановитися над вартістю людського духового життя, та й над суттю життя і смерті. Цікаво, що в листах Антоненка-Давидовича своєрідним "термометром" національних проявів і наснаги є колядники; от в 1977 р. автор згадує, що було у нього дві групи їх, чимало співаків, зодягнутих у зимове народне вбрання з мистецьки зробленою "звіздою", з цапком, Маланкою,

міхоношею тощо. "Вони не тільки відвідували з щедрівками й колядками людей, котрих шанують, але й щедрували в крамницях та в транспорті, і люди скрізь вітали їх і дякували. Ніяких ексцесів (арештів) цього року не було".

Не менш промовистою є звістка 1977 р. про смерть і похорон Бориса Матушевського в Києві, останнього з живих учасників процесу СВУ в Харкові 1930 р. Автор так і пише: "Пам'ятаєте це прізвище, що фігурувало колись між прізвищами Павлушкова, Сфремова, Ніковського тощо? Засидівся він у мене до 10 год. вечора й пішов додому. А виявилось — пішов у небуття, бо знайшли його мертвого на трамвайній зупинці (це інфаркт)". Поховано його на Байковому цвинтарі недалеко могили Грінченка, де лежать і його дід та баба. Автор пише, що саме він мав прощальне слово над могилою; "багато вінків; труну з небіжчиком несла від машини сама молодь... Чулось ридання...". Про нього пише Антоненко-Давидович, що це один з небагатьох представників чесної старої інтелігенції, що пройшов "скорботний шлях...". Незабаром відбувся обшук у Антоненка-Давидовича, коли і писальну машинку його забрали, зрозуміло, в зв'язку з цими похоронами, і "всяке інше забрали..."

Письменник жалкував за світлими постатями минулого, але й тішився успіхами молодих талантів. Саме вийшла була книжка доброї його знайомої Ліни Костенко *Над берегами вічної ріки*, згодом *Маруся Чурай* і *Неповторність* (за пів дня 3 тисячі розійшлося). Про неї пише: "Це, глибокодумна оригінальна і афористична поезія. На тлі посередньостей її поезія світить як променистий маяк в сучасне і майбутнє рідної землі". Цікаву замітку робить автор в 1979 р. про склад інтелігенції сучасної України; отже: "це вже не учителі, як було колись, а з-посеред інженерів і наукових працівників різного профілю". Варто зазначити, що київська інтелігенція, в тому молодь, дуже шанувала нтоненка-Давидовича; згадує про те, що на його 70-річчя було у нього понад 100 душ. (Відомо, що вітали його так і пізніше). Пише він, що, мовляв, назвали його "совістю української інтелігенції", що певно так і було. Дістав він також з Лондону привітальну телеграму від ПЕН-клубу.

Доля не шкодувала ударів Антоненкові-Давидовичеві. Друга дружина, з якою, повернувшись із заслання, прожив ще 26 років, померла 1983 р., хвора на ментальну недугу й на серце. Син її ж і його відрікся батька, виявився негідником. Останнім просвітком для втомленого життям письменника була Михайлина Коцюбинська, небога Михайла Коцюбинського, яка облегла останні місяці його життя. Автор пише: "я полюбив її палкою старечою любов'ю".

Помер Борис Антоненко-Давидович 9-го травня 1984 р. Є фото:

на могилі хрест, дочка і близькі йому довкруги могили, між ними Михайлина Коцюбинська.

Закінчує книжку спогад про письменника пера Ол. Халухіна. Велике значення в листуванні мають мовні поради та згадки про літературні появи в Україні. В процесі читання листів можна доглянути постійний двобій автора з чужою йому владою — тихе, але постійне змагання, — і з поштою, і з самим КГБ при обшуках — до кінця. Письменник не здався їм.

Із ляконічних згадок у цьому листуванні, в 200 листах проглядає не тільки дужа постать самого письменника, але й саме життя сучасної України "під семи замками". Вона живе і пульсує, часом відчутний підземний клік.

Признання за появу книжки належить впорядникові і zarazом кореспондентові письменника — літераторові Дмитрові Чубові, який зумів підтримувати на душі впродовж шістнадцяти літ покійного письменника; був, за словами самого Антоненка-Давидовича, "бальзамом на його роз'ятрєну душевну рану".

Наталія Пазуняк

ДО СПРАВИ МИКОЛИ ГОРБАЛЯ

Шановний Михайле Сергійовичу!

Я свідомо того, що й ця моя спроба врятувати чоловіка виявиться безрезультатною. Але я мушу, мушу ще й ще раз спробувати врятувати його. Інакше жити я не зумію.

Ви за фахом юрист. Тому я постараюся донести до Вас увесь жах становища мого чоловіка, Горбалья Миколи Андрійовича, багатрічного політичного в'язня.

Вперше Горбалья було заарештовано й засуджено за ст. 62 ч. 1 КК УРСР у 1970 році. Він не створював антирадянських, націоналістичних організацій, не брав участі в таких, не виготовляв листівок, не виступав із запальними промовами в громадських місцях. Не закликав, не притягав, не заохочував, не втягував. Горбаль говорив і співав. Говорив те, про що думав сам і думали інші, співав свої власні пісні, які сам же створив. Я певна: жив би він тоді у великому місті (в Києві, у Львові, в Москві, Ленінграді) — не було б ні арешту, ні суду. А в місті Борщеві Тернопільської області з нього зробили особливо небезпечного державного злочинця.

"Виправляли" Горбалья п'ять років у таборах і два роки в сибірському засланні. У Києві, де Горбаль жив після звільнення, він явно заважав КДБ. Ні-ні, він не співпрацював з іноземними розвідками, не готував диверсій. Його провина була в іншому: по-перше, він "не виправився", по-друге, хотів виїхати з СРСР...

Оскільки умовляння і пряма погроза (в тому числі й на вулицях міста, де його раптово зупиняли люди в цивільному) не допомогли, 23 жовтня 1979 року Горбалья М. А. арештували за злочин, якого він не скоїв: спробу зґвалтування. Не буду розповідати тут усього, що мені відомо про це, це надто гостра для мене тема... Перевірте самі, запросіть довідку з Київського КДБ, вам вони повідомлять усе: і про основну професію "потерпілої", й про "свідків, що випадково виявилися на місці скоєння злочину", і про ганебний для цивілізованого судочинства судовий процес у Києві в січні 1980 року.

Так Горбаль М. А. став "кримінальником". Усі п'ять років ув'язнення він відбував у Миколаївській області, спершу в таборі ИН-316/53, потім у таборі ИН-316/93. Це були тяжкі п'ять років. Уявіть: чиста, чесна людина в середовищі опущених кримінальних злочинців, у середовищі бездуховності, жорстокості, гомосексуалізму... Я

Лист до генсека СРСР М. Горбачова.

пишу за столом, а передо мною його "кримінальні" листи. Дивні для "гвалтівника" листи. Я регулярно їздила до чоловіка на побачення, розмовляла з його "вихователями" — офіцерами МВС. Горбаль працював у камінному кар'єрі, виконував усі вимоги адміністрації. Ми обоє так чекали його волі!

Але воля не прийшла. Буквально напередодні звільнення 22 жовтня 1984 року Горбаль взяли під варту, а 23 жовтня йому пред'явили звинувачення за ст. 187¹ КК УРСР, яку згодом перекваліфікували на ст. 62 ч. 2 КК УРСР і ст. 70 КК РРФСР. Отже, сам КДБ визнав, що Горбаль — "їхній", а ніяк не банальний кримінальник-гвалтівник! Тяжке, жорстоке визнання: 10 квітня 1985 року Миколаївський обласний суд присудив моєму чоловікові вісім років позбавлення волі у ВТУ особливого режиму і трьох років заслання за "скоєння особливо небезпечного державного злочину"!

Спробую об'єктивно розповісти Вам про сам "злочин" і про "суд праведний".

Почну з того, що в мене немає тексту звинувачувального висновку і тексту судового вироку. Чому? Та просто не дали їх мені, не дають, хоча й твердить радянський законодавець, що не можна тримати в таємниці вироку навіть у тих справах, які слухають, з огляду на конкретні обставини, в закритих судових засіданнях. Так, я була в залі суду, все бачила і все чула. Але не писала. Не могла писати, мене про це суворо попередили.

Отже, 22 жовтня 1984 року цілком несподівано для нього, Горбала М. А. було взято під варту, а 23 жовтня 1984 року йому було пред'явлено звинувачення за ст. 187¹ КК УРСР. Ці дати точні. А в звинувачувальному висновку проставлено зовсім інші: взяття під варту 10 жовтня, пред'явлення звинувачення 20 жовтня! У залі суду Горбаль намагався опротестувати ці "процедурні дрібниці", та куди там йому... Так їх і переписали у вирок: 10 жовтня і 20 жовтня.

Розумію, що це не так уже й суттєво, головне в іншому — чи було скоєно злочин. Дати не доводять провини Горбала і не виправдовують його. Але я не випадково фіксую Вашу увагу на цій "процедурній дрібниці": вона доводить несправедність суддів, їхнє небажання об'єктивно дослідити пред'явлені документи і факти.

Пред'явлене за ст. 187¹ звинувачення виявилось змінним (припускаю, через суто арифметичні аргументи: 3 роки за ст. 187¹ значно менші від 11 років за ст. 62 ч. 2). Суд, як я вже писала, був відкритий, і я мала змогу переконатися в тому, про що раніше знала з чуток.

І. Мого чоловіка звинуватили в тому, що він, з метою підриву і послаблення Радянської влади, виготовляв, зберігав, розповсюджував наклепницькі письмові твори:

а) цикл віршів, вилучених під час обшуку у мешканця Москви Т. Веліканової в 1979 році. Ці вірші справді написав Горбаль, але ще в період першого терміну його ув'язнення в політтаборі ВС-389/35 Пермської області, тобто до 1974-1975 року. Горбаль не заперечував свого авторства, але повідомив, що йому не відомо, як вони потрапили до Веліканової. Про зміст інкримінованих йому віршів писати не буду. Ви можете одержати з КДБ тексти цих віршів, щоб оцінити, чи міг Горбаль "підірвати й послабити"...

б) стаття "Право на захист". Цю статтю Горбаль написав як відповідь на несправедливе звинувачення в спробі зґвалтування. Написав у слідчій тюрмі після суду чесний чоловік, свідомо й жорстоко звинувачений у скоєнні гидкого, огидного злочину.

в) лист Горбалья до друга, в опублікованому варіанті названий видавцем "Про життя в кримінальному таборі". В ньому викладено факти з життя кримінального табору ИН-316/53, де Горбаль вперше зіткнувся з кримінальниками і методами їх "перевиховання".

г) вилучену під час обшуку в першій дружини Горбалья збірку його пісень "Над потоком" — на кількох десятках сторінок машинописного тексту. Багато з них були написані до першого арешту Горбалья, тобто до 1970 року. Вперше збірку вилучили під час обшуку в 1980 році, але потім повернули, оскільки в ній не було жодних "антидержавних" нотних чи віршових рядків. На суді в 1985 році ті самі тексти вже сприйняли як антирадянські!

Так мій чоловік Горбаль Микола Андрійович "послабив і підірвав" Радянську владу. "Послабив і підірвав" так майстерно й ефективно, що суд вважав за необхідне призначити йому одинадцятирічне покарання (а додайте ще і перших сім років у політтаборі й заслання та ще п'ять років кримінальних зон...). Ніхто, звичайно, не пробував об'єктивно оцінити викладені в "підривних документах" факти і думки, ніхто: ні суд, ні прокурор, ні навіть адвокат. Огульно названі "антирадянським наклепом" документи лягли в основу вироку.

ІІ. Та це не все. Мій чоловік "підривав і послаблював" ще й усними наклепницькими вигадками!

Ось зразок (із показів свідка Чуприни): "Дружина Горбалья вербувала і списки завербованих присилала Горбалеві".

А дружина Горбалья, тобто я, сидить у залі суду, все це слухає. І суд слухає. І не допитує дружини Горбалья за таким важливим епізодом. Їх було багато — свідків "усних наклепів" Горбалья М. А. Багато звичайнісіньких кримінальників: злодіїв, хуліганів, з якими мій чоловік ніколи й не розмовляв подовгу. Не міг він з ними розмовляти. Ні про що було. Та й мови різні: у них — матюкова, блатна, у нього — літературна. (На побаченнях завжди нарікав мені: "Поговорити ні з ким, усі чужі, усі чужі").

Отже, "усні наклепницькі вигадки". Свідки: кримінальники Павлов, Висоцький, Паскевич, Процюк, Чуприна та ін.

Усіх їх, цих свідків, які фактично не спілкувалися з Горбалем, він охарактеризував різко негативно: "люди без моралі, дармоїди". І всі вони свідчили одне (варіанти — в міру словникового запасу кожного і ступеню деградації). Горбаль займався розпалюванням національної ворожнечі, намовляв виїздити з Радянського Союзу і т. д. і т. д. Це їх, кримінальників, намовляв емігрувати!

Свідок Процюк: засуджений в грудні 1984 року Казанківським районним судом Миколаївської області за кримінальний злочин. До тюремної камери для тих, хто під слідством, де був тоді Горбаль, Процюка перевели в січні 1985 року, тобто було порушено вимогу законодавства і підзаконних актів МВС СРСР, що забороняють спільне утримання засуджених і підслідних. Випадковість? Ні, не випадковість. У камері, крім Горбала, були й інші підслідні, але саме Процюк, єдиний, дав згодом покази проти Горбала — покази про усні наклепницькі вигадки. І суддів ніщо не здивувало, вони не допитали адміністрацію тюрми про причину такого відхилення від закону. Але ж після XX з'їзду КПРС провокаційну діяльність було заборонено діючими інструкціями як ВМС, так і КДБ!

Свідок Висоцький: кримінальник табору ІН-316/93, твердив, що Горбаль у його присутності займався агітацією і пропагандою (з ким? коли? — у ці деталі суд не надто входив...). Цікава подробиця: на очній ставці під час слідства, пояснюючи причину своїх показів, Висоцький заявив: "Мені доручили комітетники". Горбаль вимагав внести це визнання-промовку до протоколу, але слідчий цього не зробив. А суд... йому й це було непотрібним.

Свідок Паскевич: кримінальник табору ІН-316/53, підтверджував усні наклепницькі вигадки Горбала. Засвідчив у суді, що познайомився з Горбалем напередодні відправлення останнього з табору ІН-316/53 (а Горбаль, пройшовши семирічну школу політтаборів і заслання, негайно взяв і до денця розкрився перед цим добрим самарянином...).

Свідок Павлов: колишній кримінальник табору ІН-316/53, також твердив про усні наклепи Горбала на адресу Радянської влади. Одна немалозначна деталь (для суду, певна річ, зовсім не важлива, така, розумієте, на рівному полотні глибоко законного судового процесу) — Горбаль взагалі заперечує знайомство з Павловим, повідомляє суддів, що вперше бачить його! Та Павлов стоїть на своєму: "Ми з Горбалем давні знайомі". Павлов твердить: "Нас познайомив Паскевич, а потім ми тривалий час спілкувалися з Горбалем". (Паскевич і в суді підтверджував, що знайомив Павлова з Горбалем, але водночас також стверджував, що познайомився з Горбалем напередодні відправлення Горбала з табору.

Скажете, суперечності в показах свідка? Ні, суперечності нема, оскільки такого не вбачає суд...

Свідок Чуприна: кримінальник із табору ІН-316/93. Той самий, що інформував про мою безкарну вербувальну діяльність. Його покази стереотипні — про усну агітацію Горбала. Ну, й про вербування Горбалевої дружини... Це же для різноманітності. А ось покази Горбала про контакт із Чупринкою дуже цікаві. За кілька днів до звільнення Горбала (яке мало бути, але так і не здійснилося) до нього підійшов кримінальник Чуприна, який раніше ніколи не контактував з ним, і запропонував винести з табору письмову інформацію про хабарництво адміністрації табору ІН-316/93. Горбаль, природно, відмовився. Адже все так однозначно і зрозуміло... Напевно, все одразу стало зрозуміле й судові, тому суд жодним словом не захотів заглибитися в цю тему. А мусив би, ішлося ж там про хабарі, тобто серйозний злочин. Або про наклеп на адміністрацію табору!

Були й інші свідки. Не запам'ятала їхніх прізвищ. Повторювали вони, мірою своїх словникових спроможностей, одне й те саме: зводив наклепи, агітував, намовляв виїздити з Радянського Союзу і т. д. і т. д.

Були покази й Горбала "про наклепи", про брутальність і хамство табірної адміністрації. Горбаль повідомив у суді, що брутальність там справді водиться, зокрема, цим відзначався офіцер внутрішньої служби, заступник начальника з політико-виховної роботи Цимбал. І я можу додати до чоловіків слів, і я можу засвідчити: брутальне поводження, що принижує людську гідність, виявилось навіть у суді на моїх очах (а що ж тоді діється в таборах?..). Коли мого чоловіка виводили із зали суду, начальник конвою, капітан Алімов почав кричати на нього: "Ану, йди швиде!" — і вдарив кулаком у спину.

Свідчили не лише кримінальники. Було допитано в залі суду двох офіцерів (третього, заступника начальника табору ІН-316/93 Козлова в суді не було, його показів періоду слідства в суді не оголошували, але його вписали до вироку Горбала як викривального свідка!).

Свідок Ткаченко, начальник загону в ІН-316/53. Згідно з текстом звинувачувального висновку, він мав в суді ствердити, що Горбаль постійно порушував режим утримання, підтримував негативні настрої, на заходи політико-виховного характеру не реагував, що його не раз притягали до відповідальності за встановленим законом порядком. Але ось покази Ткаченка в суді: Горбаль ставився до праці задовільно, порушень не мав. І тут-таки показав, не конкретизуючи: "Горбала притягали до відповідальності".

Так, перебуваючи в ІН-316/53, Горбаль одного разу був

покараний, тобто "притягнутий до відповідальності". Привід був жахливий, Горбалью інкримінували невимовно серйозну провину — "винесення харчів з побачення" (це ж у нас, як Ви знаєте, суворо заборонено). Насправді (судячи з допиту в суді) було так: після закінчення побачення зі мною мій чоловік залишив харчі в сусідній кімнаті в'язневі, який перебував там на побаченні, і останній підтвердив це. Це саме підтвердив у суді й офіцер Ткаченко.

Свідок Слуцький, начальник загону в ИН-316/93. Згідно з текстом звинувачувального висновку, він теж мав підтвердити, що Горбаль постійно порушував режим утримання, підтримував негативні настрої в'язнів, на заходи політико-виховного характеру не реагував, за що його не раз притягали до відповідальності за встановленим законом порядком. Проте Слуцький засвідчив лише одне: "Горбаль притягали до відповідальності", зазначивши при цьому, що Горбаль ставився до праці добре.

У листопаді 1983 року Горбаль покарали за невиконання норми виробітку продукції позбавленням пільгових умов утримання (адже були пільгові умови! Значить, не було постійного порушення режиму утримання тощо). Горбаль покарали тоді необґрунтовано: він виконав норму, але комісія, яка мала прийняти роботу, тоді не приїхала. Ось цей факт і підтвердив у суді офіцер Слуцький (який потрапив до вироку як викривач Горбалья!). Жодних інших звинувачень у порушенні режиму не пред'являли Горбалеві за всі 5 років ув'язнення в кримінальних таборах! Рідкісне для того контингенту явище!

Отже, суд ігнорує покази Ткаченка й Слуцького і у вирокі звинувачує Горбаль в систематичному порушенні режиму утримання.

Ще одна неістотна для суду деталь: на запитання судді, чи він чув антирадянські висловлювання Горбалья, офіцер Слуцький відповів: "Ні, але мені говорили". І суд, певна річ, не запитав: "Хто Вам говорив?". На всяк випадок не запитав, а то як би чогось не вийшло...

Про характеристики Горбалья з ИН-316/53 та ИН-316/93. Про письмові характеристики. Було їх пред'явлено в суд кілька, і лише одна — негативна. У більшості повідомляли, що Горбаль з оточенням товариський, з адміністрацією ввічливий тощо. А ось суд у вирокі записав, що характеристики негативні. Та й яке мають взагалі відношення характеристики, порушення режиму до статті КК "антирадянська агітація і пропаганда"?

Невже наші криміналісти вважають, що антирадянська агітація — виключно прерогатива жуликів, дармоїдів і хуліганів?

Та все це пишеться тепер. Пишеться у відчаї, в останній надії домогтися справедливості. А 10 квітня 1985 року Миколаївський обласний суд проголосив моєму чоловікові вирок. Страш-

ний вирок. Огульний, насмиканий. Протизаконний судовий вирок.

Документи, свідки. Та хіба судили мого чоловіка? Ні, не суд це був, а розправа. З допомогою провокаторів, брехні, недомовок.

Мій чоловік — звичайна людина, не геніальний мислитель, не великий поет, не вчений. Він не встиг навіть закінчити інституту (його арештували тоді вперше). Так, він звичайна, розумна, чесна людина, що переймається чужим болем, співчуває чужому лихові. Уже немолода, уже втомлена, уже небагатослівна, але чесна! Ви чуєте — чесна!

Благаю Вас, Михайле Сергійовичу! Втруться! Запросіть справу Горбала, перевірте правдивість моїх свідчень і відновіть справедливість! Адже життя таке коротке!

30. 07. 86

Стокотельна Ольга Іванівна

252162, Київ-162

Пр. 50 Років Жовтня, 14а, кв. 103

Прокуратура УРСР

252601, м. Київ-11,

Різницька, 13/15

10. 10. 86 р. Во 13-25169-84

252162, м. Київ-162,

Пр. 50 Років Жовтня, 14а, кв. 103

гр. Стокотельній Ользі Іванівні

Ваша скарга на необгрунтоване засудження Горбала Миколи Андрійовича надійшла до прокуратури Української РСР і розглянута.

Вивченням кримінальної справи за звинуваченням Горбала безпосередньо в прокуратурі республіки встановлено, що за антирадянську агітацію і пропаганду Миколаївський обласний суд 10 квітня 1985 року його засудив правильно. Провину Горбала в скоєнні вказаного злочину підтверджують покази свідків, висновки почеркознавчої експертизи, речові докази. Міру покарання Горбалеви визначено з урахуванням характеру і тяжкості скоєного злочину та даних про його особу.

Керівництво прокуратури УРСР не знаходить підстав для постановки питання про опротестування судових рішень, які відбулися щодо Горбала, у зв'язку з чим Вашу скаргу залишено, не задовольнивши.

Заступник начальника відділу нагляду
за слідством в органах держбезпеки
старший радник юстиції

Підпис: *В. І. Щербань*

ЩЕ ПРО ЕКЗИЛЬНИЙ УРЯД

Ярослав Рудницький

(До статті В. Маркуся в «Сучасності» 1986, 12)

В протилежність до логіки й математично-природничих наук гуманістика, суспільствознавство, в тому числі й політологія, визначалися завжди багатозначністю тем, суб'єктивною інтерпретацією основних засад і браком типологічних формул (моделів).

Конфуцієвий "Луңьюй", Мойсеїв "Декалог", кодекс Гаммурабі, *Республіка* Платона були давніми, першими зусиллями привести до порядку людську думку та суспільну мораль. Все ж кільканадцять сторіч пізніш Ф. В. Вілловбі в праці *Уряди сучасних держав*¹ (1936) писав: "Політичні науки, разом із іншими ділянками суспільствознавства, завжди терпіли тяжку невідгоду довільного вживання термінів та неспроможність авторів погодитися на дуже основні концепції...".

Можна наводити багато голосів, які висловлювали свої нарікання в цій ділянці науки, а теж у науці права, зокрема міжнародного. Один із видатних представників т. зв. Віденської школи про права народів Й. Л. Кунц писав у 1968 р.: "Було б дуже легко показати довгий список довільностей і суперечностей у практиці держав... (Тут панує) брак ясности й згоди в самій доктрині (міжнародного права)".

Нічого дивного, що цей учений доходить до висновку, що в міжнародному праві безапеляційно панує закон Геракліта "пантареї" — усе пливе й тим самим міняється. Під впливом історичних фактів він назвав свою переломову працю "Змінливе право народів".²

Годиться при цьому назвати видатного монреальського вченого, співавтора *Універсальної Деклярації Прав Людини* 1948 р. Дж. Гамфрі, що з нагоди 35-річчя цієї деклярації сказав на засіданні ООН 10. XII. 1983 у Нью-Йорку:

Традиційне міжнародне право панувало над взаєминами між державами, виключаючи всі інші реальності, включно з індивідуальними правами чоловіків і жінок. Тільки держави мали правну міжнародну особовість. Тепер ми свідомі того, що це неправда й те, що ми сьогодні називаємо ще міжнародним правом, краще окреслювати як світове право.³

Отож, як бачимо, старе, "традиційне" вчення визнавало суб'єктами міжнародного права виключно наявні суверенні держави. Вони й тільки вони мали право легації, війни й миру, ускладнення договорів, належати до "міжнародних" (читай: міждержавних) організацій тощо. Але часи змінилися. В другій половині 20 ст. заявила про себе вголос новіша школа, яка, крім суверенних націй-держав, вважає суб'єктами міжнародного права деякі міжнародні установи чи організації. Згаданий Гамфрі в своїй промові 1983 р. виразно це підкреслив:

Згідно з ухвалою Міжнародного Суду, ООН, хоч не держава, проте, має свою міжнародну правну особовість. ... Якщо так піде далі — а це мусить статися, коли хочемо миру — вага індивідуальних держав буде зменшуватися ... Згідно з твердженням Джонатана Шелла сучасна система держав застаріла ... Міжнародна спільнота дуже швидко перейшла на новий порядок, що мусить існувати, якщо хочемо мати мир у сучасному термоядерному світі.

Нова школа міжнародного права визнає міжнародну правну особовість теж і для поневолених націй, що борються за свою суверенність, утрачену в ході історії, чи ще не осягнену (колоніальні народи т. зв. "Третього світу"). Так у підставовій книзі І. Паенсона *Підручник термінології суспільного міжнародного права та міжнародних суспільних організацій* (Брюссель, 1983) на стор. 78 читаємо:

Нація може без того, щоб мати всі три елементи, характеристичні для суверенної держави (тобто *території, народу й влади* — *Я. Р.*) вважатися суб'єктом міжнародного права, якщо вона має деякі органи, спроможні за неї говорити (наприклад, національний комітет, екзильний уряд і т. п.) й бореться за здійснення свого права на самовизначення...⁴

А в дальшому автор обговорює детальніше справу екзильних урядів, відрізняючи легітимні (за його термінологією "конституційні") та нелегітимні ("неконституційні") уряди в екзилі. Про діяльність "конституційних" екзильних урядів він пише в двох випадках: під час війни й під час миру. В першому випадку такий уряд існує тільки до закінчення самої війни й має повні атрибути міжнародного права без потреби якогось спеціального визнання другими урядами. "Конституційний" екзильний уряд під час миру можна вважати далі суб'єктом міжнародного права, але це залежить від ефективності його дій (стор. 80).

Як бачимо, в науці міжнародного права є два різні вчення: одне, давніше, "традиційне" за словами Гамфрі, що визнає право

бути суб'єктом права тільки за суверенними державами; й друге, новіше вчення, що значно поширює цей атрибут, а саме на міжнародні організації та екзильні уряди. Між іншим треба відмітити, що всі східноєвропейські концепції міжнародного права під тим оглядом придержуються останнього погляду.

Нікуди правди діти, прихильники першого вчення, а зокрема представники старшого покоління міжнародного права, передусім Ганс Кельсен (*Принципи міжнародного права*, 1966), називають екзильні уряди "фікцією" з погляду міжнародного права. Всупереч їм такі спеціалісти в цій ділянці, як П. Маршалл Бравн твердять із повним переконанням, що екзильні уряди, власне, не фікція, а об'єктивна дійсність: "З огляду на те, що статус таких [тобто легітимних — *Я. Р.*] урядів у екзилі є унікальний і не ідентичний у кожному випадку виходить, що вони є факти, а не фікції [підкреслення моє — *Я. Р.*]. Їх треба вважати за міжнародні одиниці. Їхня суверенність не згасла" (*American Journal of International Law*, т. 35, стор. 667).

Отож, як сказано, є два різні погляди на екзильні уряди в науці міжнародного права: один (давніший) уважає їх за фікції, другий (новіший) — за наявні факти. В час, коли творилася *Енциклопедія українознавства* (ЕУ), тобто в 1940-их і 1950-их рр., панівним був перший погляд на те, хто може вважатися суб'єктом міжнародного права. Його чітко придержувалися Б. Галайчук і В. Маркусь, зокрема в гасловій частині ЕУ II: 4, стор. 1572-1573. Все ж часи змінилися, наука міжнародного права пішла вперед і шораз більш прищеплюється в ній другий погляд на міжнародну правосуб'єктність, в тому числі й на те, що екзильні уряди — це не "фікція", а міжнародноправний "факт". Нам здається, що моральним обов'язком Маркуся, як автора, що залишився жити, було перейти на нове вчення, явно корисніше для української справи, ніж старе, "традиційне", про "фікцію". Аджеж кожний об'єктивний учений, обговорюючи ту чи іншу справу, повинен її всебічно вичерпати, називати по можливості всі відомі йому погляди на неї й подати причину, чому він відкидає таку, а приймає іншу концепцію. Тим часом Маркусь у енциклопедії, в своїх виступах на різних конференціях і, врешті, в недавній статті в *Сучасності* (1986, 12, стор. 70-83) не згадав неvigідну собі новішу теорію про правосуб'єктивність екзильних урядів і зосередився на старій концепції про "фікцію", даючи цим псевдонауковий "аргумент" партійним ворогам ДЦУНР в екзилі.

Як колишньому професорові Маркуся в УВУ, мені невимовно прикро за цю його наукову однобічність. А ще прикріше за те, що вона ніяк не спричиняється до підсилення престижу української діаспори та її політичної надбудови — легітимного уряду Українсь-

кої Народньої Республіки в екзилі, що вже більш ніж півсторіччя успішно протиставиться маріонетковому "урядові" в Києві як під політично-моральним, так і під міжнародно-правним оглядом. Власне, якби його не було, тоді було б декому легше говорити й писати про "нашу" державу (!) й про "наш" уряд (!) потойбіч залізної завіси.

1) W. F. Willoughby, «The Government of Modern States», 1936.

2) J. Kunz, «The Changing Law of Nations. Essays on International Law», 1968.

3) J. Humphry, "Speech to the United Nations General Assembly", 10 грудня 1983.

4) I. Paenson, «Manual of the Terminology of Public International Law (Law and Peace) and of International Public Organizations», 1983.

БІБЛІОГРАФІЧНІ НОТАТКИ

На основі цих засад у Секції 2 Загальної Деклярації Колективних Прав Людини, проголошеної у Відні, Австрія, 3 листопада 1986 р., говориться:

Стаття 1: Кожна поневолена нація має право відновити свою суверенність і свій законний уряд, якщо його а) ув'язнено, б) зліквідовано, в) примушено до вигнання;

Ст. 2: Кожна поневолена нація має право визнавати та бути лояльною до свого законного уряду на відміну від маріонеткового уряду, поставленого окупаційною владою на її території;

Ст. 3: Кожна поневолена нація має право на репрезентацію закордоном а) своїм урядом у вигнанні чи б) своїми законними дипломатичними представниками, які продовжують свою працю у вигнанні;

Ст. 4: Кожна поневолена нація має право мати своїх речників у формі політичних органів, вільно вибраних і добровільно зформованих відповідною національною меншістю в іншій державі;

Ст. 5: Кожна поневолена нація має право шукати допомоги та співпраці інших націй, як вільних, так і поневолених, через свій уряд у вигнанні або через своїх законних дипломатичних представників, що продовжують свою працю закордоном;

Ст. 6: Кожна поневолена нація має право шукати справедливості від відповідних міжнародних органів, наприклад, від Ради Безпеки ООН, Міжнародного Суду Справедливості та інших;

Ст. 7: Кожна поневолена нація має право встановити тимчасові міжнародні суди для вивчення та рекомендації заходів, які б привели до справедливої розв'язки її національних проблем;

Ст. 8: Геноцид, масові масакри та політику, спрямовану на ліквідацію мови, супроти народів, треба вважати злочином проти людства і діяти відповідно з міжнародними законами та правилами під тим оглядом.

*Міжнародний комітет Колективних Прав Людини,
Віденська конференція, 1986*

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1987, 4, у статті Остапа Тарнавського "Літературний Львів під час Другої світової війни", на стор. 23 (рядок 1 згори) треба читати: п'ятниця; на стор. 31 (рядок 18 знизу) треба читати: Tugblat; на стор. 31 (рядок 1 знизу) треба читати: панського; на стор. 33 (рядок 7 згори) треба читати: Городецької; на стор. 34 (рядок 15 знизу) треба читати: пропонував; на стор. 36 (рядок 3 знизу) треба читати: Сокола ч. 4

Про авторів

Роман Бабовал — поет, автор двох збірок поезій *Навіщо про те згадую* та *Подорож поза форми*. Бабовал живе й працює лікарем у Бельгії.

Віталій Бендер — автор повісти *Станція Пугаловська*. Живе в Англії.

Ліда Палій — прозаїк і перекладач. Займається також малярством і фотографією. Оформила мистецьки відомий фільм *Harvest of Despair (Жнива розпачу)* (1983).

Дарія Даревич — закінчила студії мистецтва в Манітобському університеті в Канаді. Має Диплом магістра з історії мистецтва в Йоркському університеті в Торонто. Автор монографії про Мирона Левицького.

Люїс С. Фоєр — автор праць англійською мовою *Спіноза та винекнення лібералізму*, *Інтелектуал-науковець і Конфлікт поколінь*. Редактор книжки *Маркс і Енгельс: головні твори про політику та філософію*.

Шан Мей — юрист, тепер працює в одній з найбільших консультативних фірм Нью-Йорку.

Гуо-кан Гуан — китайський студент. Зараз перебуває в США.

Джеймс Ванг — китайський публіцист. Зараз перебуває в Гонконгу.

Мирослав Прокоп — провідний учасник організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких окупантів України 1941-1944 рр., публіцист, політичний і громадський діяч. Автор праці *Україна і українська політика Москви* (1981).

Анна-Галя Горбач — живе в Західній Німеччині, перекладає на німецьку мову багато творів української літератури й самвидаву.

Надія Світлична — працює на посаді редактора Радіо "Свобода". В Америці від 1978 р.

Демонодор Баюрський — псевдонім письменника і літературознавця.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, авторитетні та репрезентативні, просимо кожного шановного автора зокрема ласкаво подавати редакції разом із статтями також стилі і точні дані про себе.

Усім, хто погодиться виконати це прохання, складаємо вже наперед нашу подяку. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i> Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Великобританія:</i> Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайцарія:</i> Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вplat: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ
1987

Юрій Шевельов

**УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, і тим показує не лише як розвивалася мова, але чому саме так, а не інакше. Заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо, що впливали на вжиток і оформлення мови.

Книжка написана дуже прозоро, доступна для кожного читача.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У США і Канаді:

SUČASNIST

254 West 31st St., 8th Floor

New York, NY 10001